

Miskolczy Ambrus

A nyelvújítási viták metapolitikája

Kazinczy az egyéni szabadságért

Kazinczy szerint elsősorban a poéta és az író alkotja meg az irodalmi nyelvet.¹ Az alkotás szabadságát nem korlátozhatja a nyelvtan. Főleg akkor nem, ha a grammatikusok nem ismerik a világirodalmat, és egy alacsonyabb nyelvi szintet akarnak normává emelni, mint szerinte a debreceni grammatikusok. Az általa több vonatkozásban tisztelt Verseggy Ferencsel is azért hasonlott meg, mert úgy érezte, grammatikai munkásságával az írói szabadságot korlátozza és megmerevíti a nyelvi állapotokat.² És mindezt állami beavatkozással. Kazinczy megrettent, hogy Verseggy „a józan ész” nevében „az országglási hatalom által szeretne rákorbácsoltatni (lásd Előbeszédét a Tiszta Magyarországon) hogy egységünk legyen”.³ Más szóval azt akarja, „hogy az országglás az írókat világos törvény által arra kénytelenítse, hogy az észnek engedelmességedjenek. Ahol annyi-féle az értelem, valahány a fő, ott egyességet csak a hatalom szülhet” – a Verseggy logikája szerint.⁴ Ezzel szemben Kazinczynál az írói szabadság egyben maga az általános emberi szabadság, vagy annak szimbóluma. Igaz, az író önkényeskedhet, de szembeesül a közvéleménnyel, és ez dönt. Míg az a bizonyos törvényadó ész egyes ember esze, Kazinczy szerint a Versegghé, állami támogatás súlyával pedig mindenhatóvá válik. Ez pedig zsarnokság, egyén és állam, egyén és egyén viszonyában egyaránt. „Egyik neme az elviselhetetlen despotizmusnak, hogy más úgy gondolkozzék, ahogyan nekünk tetszik” – írta – mintegy intésként – fiatal barátjának, Gyulay Lajosnak.⁵ Logikusan következik ebből, hogy a döntés fóruma a nyilvánosság.

Kazinczy eszménye: „elegáns, energikus, új zengésű szólás”.⁶ Normája alapvetően esztétikai normának tűnik, de látni fogjuk, nem az. Normával harcolt volna a norma ellen? Részben igen. A normalizálás (vagy normalizálódás⁷) célja ugyanis alapvetően olyan nyelvi modell kialakítása, amely szabályozó erővel hathat a különböző nyelvi szintekre és szokásokra. A sztenderdizálás a nyelvhasználat intézményesen

1 Benkő Loránd: *Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány tükrében*. Bp., 1982. 22–23.

2 Margócsy István: *A Révai–Verseggy-vita eszme- és kultúrtörténeti vonatkozásai. Klasszika és romantika között*. Szerk. Kulin Ferenc, Margócsy István. Bp., 1990. 26–34.

3 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára, továbbiakban: MTAKK, Ms 4750. Kazinczy – Balla Károly, 1821. júl. 20.

4 *Kazinczy Ferenc levelezése*. I–XXIII. Bp., 1830–1961, továbbiakban: KFL XVII. 134.

5 KFL XVI. 308.

6 KFL III. 304.

7 Szathmári István: *Kazinczy és irodalmi nyelvünk*. Nyelvészeti dolgozatok, Szeged, 1969. 88. k. 57.

grammatizáló szabályozása.⁸ Kazinczy nem akarta, hogy az irodalmi nyelvre rákényszerítsék egy alacsonyabb nyelvi szint normáit, amikor még az irodalmi nyelv sem állapodott meg. Ugyanakkor azt vallotta, hogy az irodalmi nyelvi szint határozza meg az alacsonyabb nyelvi szinteket, vagy legalábbis jótékonyan hat rájuk. Kazinczy tehát az irodalmi nyelv általánosan elfogadható normáinak kialakításáért és alapvetően a korai sztenderdizálás ellen küzdött, a nyelvfejlődésért! És nem egyedül, hanem sokan tették ezt, egymás ellenében harcolva és szövetkezve. Az 1800-as években társadalmi, táji, vallási hovatarozástól független – egykorú, a harc hevében született fordulattal élve – „nyelvfelekezetek” alakultak ki, amelyek az 1810-es években már nyilvánosan is összecsaptak.

Ezeknek a nyelvújítási küzdelmeknek az értékelése ma sem zárult le. Kazinczy szerepe is vitatott. Lássunk néhány jellegzetes véleményt! Farkas Gyula, aki megpróbálta feltérképezni a nyelvfelekezetek táji és vallási kötöttségeit, így látta: „Az ellentétek szenvedélyes erővel robbannak ki, a magyar irodalmi élet nyílt pártokra szakad, ez a harc megakasztja a szintézisre irányuló fejlődés lassú menetét, de csak látszólag, igazában gyors befejezésre juttatja.”⁹ (mindez „szükséges stílusrétegződés volt.”) És így Négyesy László szerint: „Nyelvünk a fenség, a kellem, a jellemzetesség, a hajlékonyság változatait abban az iskolában tanulta meg, amelyet Kazinczy és társai nyitottak a prózai és költői előadásnak. Igaz, hogy Kazinczy túlságosan heroikus tornát végeztetett a magyar irodalmi nyelvvel, aminőn egy más nyelv sem ment keresztül. De ezzel inkább saját művei fennmaradásának ártott, ellenben felrázta a szendergő stílusérzékét.”¹⁰ Horváth János az 1930-as évek egyetemi előadásában annak előrebocsátásával kezdte elemezni a nyelvújítási folyamat és Kazinczy jelentőségének történelmi összefüggéseit, hogy mindez „szükséges stílusrétegződés” volt. Történelmi fordulat: „...párhuzamba állítható ez azzal a stilisztikai felemelésével a latin nyelvnek, melyet a középkori latinon a humanizmus hajtott végre. A Kazinczyé a nemzeti nyelv humanisztikája”. Csakhogy Kazinczy „az irodalom nyelvét elválasztotta a köznyelvtől”, és „ezzel teljessé tette az elszakadást az irodalmi hagyománytól”. Igaz, „a tespedésnek véget vetett, megbolygatta a történetalkotó erők nyugalmát, s egyéni egyoldalúságaival kihívta a kollektív erők (hagyomány, közönség) lassú ellenhatását. Újabb egyensúly és közízlés (valódi »szinkretizmus«) csak a nemzeti klasszicizmussal állt helyre”¹¹ – amelynek harcosa volt.

A hagyományos irodalomtörténeti konszenzus képlete: valami megbomlott, de magasabb szinten új egyensúly alakult ki, hála Kazinczynak (is). Újabban ezt nevezik irodalomtörténetünk kazinczyánus szemléletének, amely ellenében megindult a már jelzett újraértékelés.

Csetri Lajos szerint Kazinczy programja egyszerre dogmatikus és ellentmondásos, ő maga pedig a nyelvújítás irányzatai között „a viszálykodás szellemét” hintette el. Aztán amikor látta, hogy mindenki szembefordul vele, engedett dogmatizmusából, és így visszakerült „a modernizálódó magyar irodalom közös platformjára”, de „csak az győz

8 Daniel Baggioni: *Langues et nations en Europe*. Paris, 1997. 84–88.

9 Farkas Gyula: *A magyar romantika*. Bp., 1930. 60. Farkas Gyula minél inkább távolodott Kazinczy korától, annál inkább igazodott a fajelmélet felé közelítő diskurzushoz, és aztán annak alakítója is lett. Így sikerült diszkreditálnia azt is, amiben tárgyi és módszertani tévedései ellenére is úttörő lehetett volna. Kapitány Balázs: *Farkas Gyula – mítosz és irodalomtörténet határán. Mítoszok nyomában... Mítoszképzés és történetírás a Duna-tájon*. Szerk. Miskolczi Ambrus, Hausner Gábor. Bp., 2004. 332–340.

10 Négyesy László: *Kazinczy Ferenc pályája*. Bp., 1931. 137–138.

11 Horváth János: *Tanulmányok*. Bp., 1956. 129., 135–136.

belőle, ami a magyar irodalmi élet bontakozó romantikus irányú fejlődésének konszenzusával összeegyeztethető”.¹²

Kétségtelen, Kazinczy tudatosan robbantotta ki a vitákat az egyébként meglévő különböző nézetek között. Az is kétségtelen, hogy nincs pontokra bontható részletes programja, mert ha ilyesmije lett volna, akkor az éppen saját programjának mondott volna ellent. Eljárását egyszerre jellemezte az integráció igénye és a harcias kritikai magatartás. Konkrét helyzetek kihívásaitól függött az, hogy miként járt el. Ha a magyar irodalom imázsáról volt szó, akkor Kazinczy kritikai szenvedélyét és egyéni ellenszenveit is igyekezett alárendelni valamiféle szenttelen tárgyilagosságnak, és olykor még korábbi nézeteit is helyesbítette. Nem értett egyet azzal, hogy Révai Miklós a nyelv eredeti állapotát akarta visszaállítani, és ennek rendelte alá forráskiadó tevékenységét. Viszont Kazinczy maga is ápolta a régi magyar irodalmat, és elfogadta Révai Miklós nyelvtörténetileg megalapozott szövelemző helyesírási szabályait, jottista volt az ejtéshez való igazodást hirdető ipsiszonista többség ellenében. (Látja – írja a jottista, míg az ipsiszonista szerint az ejtéshez igazodó helyes alak: láttya. Az ipsiszonista a közérthetőségre hivatkozott, csakhogy ez csalóka is lehet, mert mint Kazinczy mérgesen tette szóvá, lánya a hont hony-nak ejtette, mert honja helyett honnya alakot olvasott.) Kazinczy a legnagyobb rokonszenvvel figyelte, ahogy Révai kiadja a régi magyar irodalom klasszikusait, régi szavakat felelevenít, de amíg Révai a nyelvsvizsgálást akarta normává emelni, Kazinczy a szóalkotás szabadságához ragaszkodott. A nyelvtudósnak és a nyelvtudós emlékének kijáró tisztelet miatt a konfliktus elmaradt.

Csakhogy Kazinczynak is meg kellett találnia a módot, hogy a nyelvműveléssel kapcsolatos nézeteit világosan kifejtse. Alkalom lett volna gyenge ellenfelet keresni, ez ugyanis a mai napig jól bevált szokás az irodalmi térben. Vulgaritással fenyvegető, elmégesedő vitákba viszont Kazinczy eleve nem bocsátkozott. Amikor a *Mondolatban* – az illusztráción – őt, mint „*pannon énekefit*” számárra ültették és elindították a Parnasszus felé, ahol szabadkőműves templom ékeskedett, francia és angolos finomkodónak ható szavait purista szavakkal és szócsinálmányokkal keverték, akkor például erre a támadásra, mely az egész nyelvújítás szatírája volt, nem válaszolt. Igaz, erre olyan szakszerű kritikában, mint amelyet ő igényelt, nem is lehetett volna. (Kölcsey és Szemere Pál végezte el a „piszkos” munkát, amikor megírták a *Feleletet*.) Kazinczy pedig még nagyobb elszántsággal folytatta a – Négyesy által említett – „heroikus tornát”. Ugyanekkor a hú barát, Kis János óvatosan figyelmeztette és óvta a túlzásoktól: „*A nyelvújításban tovább érünk, ha lassan járunk. Amennyire lehet, észrevétlenül kell a nemesi vagyonban, a nyelvben kedvetszegő változtatást tenni, különben processusba [= perbe] keveredünk, mely minden esetre soká foly még akkor is, ha reánk nézve szerencsésen végződik. A lassan járáshoz tartozik az is, hogy a tűrhető hibák ne egyszerre s tüstént orvosoltassanak, s az újítások ne tétessenek a populáris írásokba.*

Az erőszakos revolúció a nyelvújításban annál szükségtelenebbnek látszik lenni, minthogy a nyelv hibáinak nincs az a természetek, ami az ország alkotmányai hibáinak van, hogy t. i. naponként rosszabbak lennének. Attól sem lehet tartani, hogy az újítások és jobbítások ideje a mi időnkkel egészen elmúlnék. Valamíg jó íróink írni fognak, mindig szépül nyelvünk, s annál inkább s annál észrevehetőbben fog szépülni, mennél nagyobb elmék lesznek az írók.”¹³

Ebben a figyelmeztetésben egyben a Kazinczy nagyságának viszonylagosságára való utalás is benne rejlik. A széphalmi mestert gyötörte is kétely, és fordításprog-

12 Csetri Lajos: *Egység vagy különbözőség?* Bp., 1930, 97.

13 KFL XII. 241.

ramja egyben azt jelenti, hogy kora klasszikusainak segítségével folytatta harcait, amelyeket nem lehetett könnyen abbahagyni. Alapvetően elvekről volt szó. Támadta a purizmust és a mennyiség túltengését a minőséggel szemben. Mivel ideologikusan gondolkodott és nagy volt a tét, túlzott és sarkított. Úgy állította be az idegen szavak ellenében csak magyarokat használni akaró puristákat, mint akik Ázsiába vezetnek vissza, ahelyett, hogy a nyugati művészetek: építészet, festészet, zene kincseire figyelnének, és ezért „azoknak a Dón felé szerencsés utat s gazdag zsákmánnyal megérkezést” kívánt.¹⁴ Ugyanakkor ő maga purista is volt. Ennek köszönhetjük magyar szavait. És purizmusára példa a csány (= erény, rény) is. Ezt alighanem bevették volna a *Mondolat* szótárába, ha megneszelik. Azt a fordulatot is – ha korábban jelent volna meg –, hogy Kisfaludy Sándor nyelve olykor „nem grammatisch correct”.¹⁵ És Kisfaludy okkal vette zokon, hogy egykori mestere epigrammájában az ő munkásságának csupán egyhetedét tartotta tőkéletesnek, a többit tűzrevalónak minősítette. Holott Kazinczy talán még többre becsülte Kisfaludyt, mint a nyilvánosság előtt megvallotta. Magának így jellemezte: „poeta eroticus nobilissimus”,¹⁶ és az idézett németes – ma komikusnak tűnő – fordulattal a nyugati ízlés-mérce érvényesítését próbálta kifejezésre juttatni. Nem kétséges, Kazinczy sokat akart tenni a nyilvánosságért. Nemcsak mozgékony szelleme ösztönözte, vitázókedve „burkoltan minden kérdés nyilvános megvitatásának igényét is magába foglalta”.¹⁷ És ez nemcsak konzervativizmusra hajló magatartásformákat sértett. Az ellenszenvbe váltó személyes indulatok már-már önpusztító ideológiai háborúval kezdtek fenyegetni.

Kemény mementó volt Kazinczy számára Teleki László 1816-os levele, amelyben korábbi könyveinek téziseit foglalta össze. Teleki kemény alkotmányjogi párhuzamokkal élt: „Valamint a magyar konstitúciónak a nemzet, úgy nyelvünknek a m[agyar]. publikum egyedül való ura”. De vannak alaptörvények, melyeken még a diéta sem változtathat, és „a különös hazai törvények soha a természeti törvények ellenére nem parancsolhatnak”. A szépírók nem lehetnek „urai a nyelvnek”, ők csak pallérozói a nyelvnek, „próbáí[k]nak” a grammatikusok a „rendben szedői”, és az egésznek a „publikum pedig egyedül megítélője, elfogadója”. A köznép nem ítélhet a nyelv „ékességéről”, de a szépíróknak úgy kell írnia, hogy ez is megértse. „Csupán a pallérozottabb része a nemzetnek még magára nem csinálja a publikumot,” bár a köznép „képét viseli”. „A publikum [...] az az egész értelmesebb közönség, mely akármely kis mértékben is okoskodni tud”. Mindenkinek joga van a nyelvet pallérozni, ezért nálunk „nincs szócsináló, szórontó,” az egyéni újításokról a többség dönt. „A stílus tisztaságának, meghatározottságának, a nyelv géniuszának mindenütt meg kell maradni”. „Ha [...] az anyai nyelv megtartása a nemzeti karakternek is állandóságot ad, úgy valóban, aki a nyelvet egészen által akarja változtatni, a nemzet gondolkozása s cselekedete módja változását is elésegíti.” A jelen nyelvvitáiban „se a puristák, se az új szócsinálók nem győznek, hanem győzni fog a magyar publikumnak az a részre nem hajló többsége, amely közönségesen a nyelv gyarapodását megítéli, és amelynek, hogy az úr egyik vezére legyen, minden jussal megérdemli”. Tehát „dolgozzunk egyesült erővel”.¹⁸

Ez a levél – mint Csetri Lajos írja – „messze meghaladja a nyelvújítási harcok szemben álló táborainak eddigi megnyilatkozásait”. A nemzeti jellem és nyelv összefüggéséről

14 Kazinczy Ferenc: *Dayka élete*. Kazinczy: *Válogatott művei*, II. 171.

15 Kazinczy Ferenc: *Himfy szerelmei*. Erdélyi Muzéum, 1814. 1. sz. 84.

16 *Francisci Kazinczii Bibliotheca Antiquaria*. Széphalmii, 1808. 74. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, továbbiakban: OSZKK, Oct. Lat. 2.

17 Margócsy István: *Kazinczy és Kisfaludy Sándor*. Irodalomtörténet, 1981. 3. sz. 760.

18 KFL XIII. 416–426.

szóló rész pedig Csetri szerint „a legnemesebb értelemben konzervatív”.¹⁹ Ezzel szemben – éppen az ő egyéb és már idézett megnyilatkozásainak logikáját követve – úgy tűnik, Teleki okfejtése inkább forradalmi, mint konzervatív, Rousseau és Herder színtézise. Teleki úgy határozza meg a publikumot és annak a nyelvhez való jogait, hogy ha a nyelvet mással helyettesítjük, akkor a metapolitikai térből rögtön a politikai térbe kerülünk. Protoliberalis politikai program konkrét politikai program nélkül, a demokratikus kommunikáció feltételeit jelöli ki programként. Kész a forma, amelyet fia, a radikális Teleki László tölt majd ki tartalommal, amikor mindenki által érthető nyelven szól a néphez utcán, országgyűlésben, klubban, ott és akkor, ahol és amikor úgy érezte: kell.

A metapolitikai és a politikai diskurzus összefüggését érzékelteti Teleki László 1806-os könyvének politikai credója: „A mi uralkodásunk formája tehát csekély vélekedésem szerint egy olyan szerencsés elegyedése a Monarchiának az arisztokráciával, hogy az illendő demokrácia is nincs egészen kirekesztve, hogy általa nemzetünk s nyelvünk kultúrája nemcsak nem akadályoztattatik, sőt előmozdíthatatik. Ahol az ország rendének szabadságok az uralkodó jussaival egyforma, és illendő proportióval egyben vagynak szerkesztve, ott egyfelől a nép energiája megmarad, másfelől pedig a királynak jóra célzó igyekezete keskeny határok közé nem szoríttatik.” Erre persze még azt lehet mondani, hogy a nemesi demokrácia modernebb formája. De a felvilágosodásnak olyan látomását vázolja fel, amely a hivatalos felvilágosodás-ellenességnek nagyon is ellentmondott. Felvilágosodás alatt ugyanis a következőket értette: „...az elmének megtisztítását, azt az akaratnak a morál szoros törvényei szerént való igazgatását, azt a léleknek akármely vallás hasznos igazságai által való felemelkedtetését, melyek szerént jó emberré, jó polgárrá s a köz Társaság munkás tagjává formáltatunk; mely által mindenféle praejudiciumokat levetkezőn, a dolgokat mindenkor azon oldalról, amelyről kell tekintjük, mindennek igaz okát, mindenben csak az igazságot keressük, és mindennemű kötelességeinket a legszorosabb lelkiismerettel teljesítjük. Ez a megvilágosodás, virtus és nem hiba; ezt kívánom én minden emberbe.” Így kezdték az angolok, a franciák és a németek. Ezért: „Kedves nemzetem, hitesd el magaddal tökéletesen azt, hogy az igaz megvilágosodásnak behozása nélkül hijában akarod nyelvedet pallérozni,” látva, hogy „a nyelv nemcsak szók gyűjteménye, annál pedig aki szépen akar szólni, a szép helyes gondolatok tárháza megkívántatik”.²⁰

Ami a metapolitikát illeti, Kazinczy nem olyan merész, mint Teleki László, aki egyébként közvetlen politikai megnyilvánulásaiban, pontosabban beadványaiban és tervezeteiben sokkal óvatosabbnak bizonyult, mint nyelvi programjának subtextusa alapján vélnénk.²¹ Kazinczy nyilván felismerte, hogy a politika terére vezethet a nyelvről szóló vita, és akár egyetért Telekivel, akár nem, az eredmény csak káros meghasonlás lehet, például az amúgy is érvényesülő mágnás–középnemes ellentét elmérgesedése. Jobb volt tudomásul venni, hogy a mágnások olykor többet engedhetnek meg maguknak a politizálás – egyébként szűk és korlátozott – luxusából. Korábban kifigurázta Teleki László könyvét, és mivel úgy érezte, hogy a nyelv művelés nagy vitás kérdéseiben való állásfoglalása bizonytalankodó, elnevezte „Talám gróf”-nak.²² Viszont nyilván becsülte azért, mert szóvá tette, hogy „az exotikus irodalmi kultúra” nem ártalmas, a forradalmak pedig „az álfelvilágosodás (Afteraufklärung) és a mindenütt

19 Csetri: *Egység*, 79., 83.

20 Teleki László: *A magyar nyelv elé mozdításáról buzgó esedeklései G. Teleki Lászlónak*. Pest, 1806. 114., 142.

21 Teleki László kéziratok hagyatékáról önálló munkában írok.

22 KFL V. 38.

elharapozó hamis politika” művei voltak.²³ Az akadémia felállításának sürgetésével persze nem értett egyet.

Kazinczy 1815-ben egyszerűen tudomásul vette, hogy Teleki László „a népnek tulajdonítja e hatalmát [mármint a nyelv alakítását], vagy ami nekünk még gonoszabb volna, a tudósoknak”.²⁴ Készült a válaszra. 1816 elején büszkén vallotta meg egyik barátjának, hogy az ortológusok és a neológusok közötti immár negyvenéves „titkolt gyűlölködés” ő tette nyilvános harccá. És nem gögből vagy „pajzanság”-ból, hanem azért, mert tisztázni akarta és akarja a zavaros helyzetet: „Illő volt, hogy a sötétség valaha választassék el a világosságtól, s írónknak s olvasóinknak közönsége az egyik vagy másik zászló alá térjen. A csata elkezdődött, [...] elébb-utóbb megvívunk a két fél emberei, s akkor a béke beáll, s a nemzet tudni fogja, mit kövessen”.²⁵ Csakhogy onnan érte kritika, ahonnan nem is nagyon sejtette volna. 1817 júniusában egykori híve és eszmetársa, Kölcsey Ferenc – Lasztócról írt leveleiben – határozottan felkérte a harcok beszüntetésére, mert a nyelvviták megosztják az írókat és az olvasókat. Tegyük hozzá, főleg azért, ahogy a *Mondolatot Szemere Pállal* együtt kisserkesztette és neveltségessé tette. A szenvedélyek úgy elszabadultak, hogy Abaúj megyében – figyelmeztetett Kölcsey – egyesek megyei határozatban akarták Kazinczyt az írástól eltiltani. Kölcsey azt is el akarta érni, hogy Kazinczy maga hagyjon fel fordításprogramjával, hiszen a fordítások kora lejárt, a közönség eredeti műveket kíván, a nyelv alakításának pedig gátat vet maga a nyelv, amely „maga meghatározta a maga pályáját, s maga meghatározza egykor ezen pályának végcélját s korlátjait is”.²⁶ Így körülírta azt, amit két évvel Döbrentének kertelés nélkül tudomására hozott: „Az út megvan törve, de nem Kazinczy, nem Báróczy által: hanem régtől fogva, az egész nemzet által.”²⁷ Mert – amint azt már akkor megírta Kazinczynak – „a magyar nyelvnek természetében fekszik a neologizálás,” hiszen állandó változás jellemzi.²⁸

Az eredetiség igényét már az 1790-es években jelezte Csokonai és Kármán József,²⁹ a viszonyok azonban nem kedveztek ennek a programnak. Kölcsey fellépése viszont fordulatot jelez. A lasztóci levelek – Fenyő István szerint – „a születő magyar romantika programirátának” tekinthetők.³⁰ Szerzőjük élete és műve minden kortársánál jobban példázza a szuverén ember szuverén közösség iránti igényét. Kölcsey az egyén és közösség viszonyát is másképpen láttatta: „A patriotizmus, mint minden egyéb, ezer emberben ezer modifikációt szenved. Egyik a korcsmát kastélynak nézi, másik a kastélyt is korcsmának. Mindeniknek szüksége van hidegebbvérű kalauzra.”³¹ Ez a kalauz: a nemzet eszménye, amint ezt *Rákóczi hajh...* című versében két hónappal korábban – 1821-ben némi változtatással (*Fejdelmünk hajh...* címmel) megjelent – szabadságharcos látomásának végén jelezte: „S ledőlt országok hamvain / Egy szép hon támad fel.” Kölcsey a közéleti cselekvés irányában keresi az egyéni autonómia érvényesítésének a lehetőségét, ugyanakkor a nyelvalakító ember korlátaira, és ezzel – átvitt értelemben – a

23 Ladislaus Teleki: *Über die Einrichtung einer Gelehrten Gesellschaft in Ungarn*. Pesth, 1810. 15.

24 KFL XIII. 485.

25 KFL XIII. 487.

26 Kölcsey Ferenc: *Levelezés*. I. szerk. Szabó G. Zoltán. Bp., 2005. 567.

27 Kölcsey Ferenc: *Levelezés*, 372.

28 Kölcsey Ferenc: *Levelezés*, 396.

29 Szauder József: *Kölcsey Ferenc*. Bp., 1955. 63–66.

30 Fenyő István: *Haza s emberiség. A magyar irodalom 1815–1830*. Bp., 1983. 183.

31 Kölcsey Ferenc: *Levelezés*, 570.

történelemalakító ember korlátaira is figyelmeztetett. Amikor arról írt Döbrenteinek, hogy „a nyelv maga meghatározza magát”, hozzátette: nem a grammatika és nem szótan határozza meg egy-egy szó átvételét, „hanem Valami-Más, amit megnevezni nem lehet”.³² Kazinczynak még azt is jelezte, hogy „az e félekről – mármint a nyelvújításról – egyes ember, sőt az egész nemzet is nem ítélhet, mert az újat sokszor egészen ismeretlen okok fogadtatják el”.³³

Ez már Kazinczynak misztikusan hangozhatott. A felvilágosodás transzparenciájának igénye erősebb volt benne. De emellett az érzékeny neoklasszicista kemény csapást kapott az érzékeny romantikustól. Igaz, számára a klasszikusok utánzása egyfajta védekezés is volt, mert így a fordításokban saját eszméit és saját érzékenységét mások eszméiként is megjeleníthette. Gyakran fordított át verset prózába. Kölcsey viszont nem kímélte: „a nyelv csak olyan fordításokkal gazdagulhat, melyek az originál színét megtartják”.³⁴ Rákóczi Ferenc harcias dicsőítése sem lehetett Kazinczy számára követendő példa. Visszatartotta a börtön emléke. Az új nemzetiségkultuszt pedig nem is értette, az 1810-es évek végén a *Tudományos Gyűjtemény*ben jelentkező okfejtéseket, az új nacionalizmusban jelentkező erős – a romantika által uralkodóvá tett – érzelmi és misztikus töltet idegen maradt számára.³⁵ Mert ugyan a nemzetiség: „Szent cél. De én irtózom az oly nemzetiségtől, mely a külföldi szépet és jót irtózza, mert az külföldi.”³⁶ Kötelességének tartotta a külföldi értékek elismerését. Mert: „Én szeretem hazámat, ha tetszik, a dühösségig, de nem a hazugságig.”³⁷ És ezért kész volt a kompromisszumokra. Elfogadta a szokást is mint nyelvszabályozó tényezőt. Elfogadta a nyelv géniuszára való hivatkozást, az általa normatívnak tartott nyelv ideálja mellett. Szauder József így jellemezte Kazinczy helyzetét: „Megtartja régibb koncepcióját, de már helyet enged az előnyomuló újnak is. Nemzeti szokás; eredetiség; a nyelv géniusza: ezekkel a fogalmakkal a meginduló magyar romantika rohamozza Kazinczy irodalmi elveit, válságát döntő módon a magyar romantikának felsarjadása – 1815–18 között még forrásvidéken vagyunk – idézi elő.”³⁸ És ő, aki elzárkózott és tartott az eredetiségtől, 1816-ban Kölcsey biztatására hozzáfogott emlékiratai összeállításához, büszkén vallva, hogy „itt egészen originál vagyok.”³⁹

És közben dúlt a „pennaháború”, hogy Beregszászi Nagy Pál helyzetjellemzését idézzük. És mélyen igaz, hogy „ezen háború tulajdonképpen nemzeti nyelvünk háborúja”.⁴⁰ Még hozzá elég kíméletlen háborút folytattak. A mérvadó jellegűnek szánt *Tudományos Gyűjtemény* például nem közölte Beregszászi vitairását, holott a sajtóetika íratlan törvénye szerint közölnie kellett volna, mert ez csak válasz volt Kazinczy nagyon éles recenziójára. A vita megint a metapolitika terére vezet. Mert amikor Beregszászi az írói szabadság korlátatlansága miatt nyelvi anarchiától tartott, és leszögezte, hogy „a nyelvben még a monarchiának sincs semmi helye, annyival inkább a tyrannisnak nincs”,⁴¹

32 Kölcsey Ferenc: *Levelezés*, 372.

33 Kölcsey Ferenc: *Levelezés*, 572.

34 Kölcsey: *Levelezés*, 581.

35 KFL XV. 578.

36 KFL XV. 107.

37 KFL XV. 196.

38 Szauder József: *Bevezetés*. Kazinczy Ferenc: *Válogatott művei*. I. Szerk. Szauder József. Bp., 1960. CV.

39 KFL XIV. 210.

40 Beregszászi Nagy Pál: *Pennaháború*. Sárospatak. 1820. 7.

41 Beregszászi: *Pennaháború*, 71.

akkor ezzel elhatárolta magát mindenfajta zsarnokságtól, és hallgatólagosan a nyelvi tér demokratizmusát juttatta kifejezésre, igaz, hogy olyan formák mellett tört lán-dzsát, amelyek kiiktatása nem tett rosszat nyelvünknek, például az irgalmatosság és szorgalmatosság mellett kardoskodott a Kazinczy-féle irgalom és szorgalom ellenében. De metapolitikai jellege volt Kazinczy kritikájának is. Az írói szabadság problémája ugyanis az egyéni emberi szabadság problémájának feleltethető meg. Kazinczy nem azt vizsgálta, hogy hol vannak a szabadság határai, hanem azt, hogy mi a szabadság célja, és hogy miként lehet a szabadsággal való élés mindenki számára gyümölcsöző. Maga is vallotta, hogy nézeteit változtatta és változtatja. Ugyanakkor leszögezte: *„A szépíró nem ismér föbb törvényt, mint azt hogy írása szép legyen. Valami ezen igyekeztét segélheti, az neki mind szabad, akár engedi a grammatika és a szokás, akár nem.”* És ha *„az író parancsolja, hogy úgy legyen, s úgy lesz, sőt az író úzussá csinálja, ami úzus nem volt,”* ezért *„a jó írónak abban áll egész kötelessége, hogy csak azt merje, ami nyereségére lesz a nyelvnek, a jó olvasóé abban, hogy mind azt tűrje, ami nyereségére lesz a nyelvnek”.* Hiszen a cél: *„a nemzet előmenetele”.* A darabosságokat *„az idő és a fáradhatatlan szorgalom le fogl[ja] tördelleni”.* És az új írók *„nemcsak azt kérdik, mi van, hanem azt is, mi lehet, és minék kell lenni”.* És ezzel a szokást alakítják át. A nyelvvalakításban *„a való, mint mindég, itt is szeretett helyén, középben fog állani”.*⁴² Rousseau és Kant fogalmaival tehát az általános akarat a jó író és a jó olvasó által kialakított közvélemény, pontosabban: közlés, amely a törvény erejével hat, mert azt jelenti, hogy *„minek kell lenni”.* Az egyén tévedhet, de tévedéseit helyreigazíthatja, ha érvényesül a szabad diskusszió és a nyilvánosság. A szélsőségek pedig nem egyszerűen kiegyenlítik egymást, hanem kerülendőek, mert nem a közepszerűség a cél, hanem *„a közép”,* ami egyben a haladás ígérete — a jó és a szép eszményének jegyében. Az egyéni újítás joga a közösséghez tartozás tényével függ össze. *„A nyelv – fejtegette – az egész nemzet birtoka, s így fejenként mindenikünké is, kik a nemzethez tartozunk; s a visszaélés rettegése nem tilthatja, hogy eszmélettel ne merjünk, s még a hasznost se merjük. A hatalom itt az írók és olvasók közt fel van osztva: azoknak merni s parancsolni, az az példát adni s tanítani; ezeknek ítélni, engedni vagy nem engedni, az az a példát javalni vagy nem javalni s követni vagy nem követni szabad; de a parancsolásnak s az ítélésnek távol kell lenni minden erőszaktól s kényszerítéstől, mert ez a Lelki Köztársaság nem ismer erőltető s büntető hatalmat. S képzelhetni e vadabb, barbarusabb gondolatot, mint az, hogy tudomány és mesterség dolgai szedett és számlált voksok által határozatosanak meg? Mint az, hogy a tudományok s mesterségek művelői ne különben gondolkozzanak, mint ahogy nekik az ő társaik, vagy akárki más engedi? Mint az, hogy tanulmányaikat, bár jók, bár hasznosok, közre ne ereszhessék?*

*Hibázhat az író is, mert a mérték eltalálása a sok és a kevés mindenek felett ott nehéz, ahol a munkát nem cirkalom és línea, hanem szabad kéz teszi; de az olvasók is hibázhatnak, fel nem emelkedhetvén azon pontig, ahonnan a dolognak tekintetnie kell; vagy mivel a megszokott mellől eltávozni nem mernék s az eltávozásnak szükségét nem látják, addig felemelkedni nem is akarván. S innen az az örök ellenkezés, amelyben íróinkat és olvasóinkat, sőt íróinkat és íróinkat is látjuk; innen az örök panasz, hogy a nyelv íróinknak kezei alatt romlik, nem épül.”*⁴³

42 Kazinczy Ferenc [Beregszászi Nagy Pál: *Dissertatio philologica de vocabulorum derivatione ac formatione in lingua magyarica.* (Pest, 1815) és Sipos József: *Ó- és újj magyar, vagy rövid értekezés, miképpen kelljen az ó-magyarossággal az újat egyesíteni? Az az: Miképpen kelljen a régi magyar nyelvet új nevek, szóllások és formák által gazdagítani, tsinosítani úgy, hogy azt természeti állásából ki ne vegyűk? mint némeljek. Előadta egy a Régieket és heljes Újjításokat egyformán kedvellő de a nyelvet elrontani iszonyodó Magyar.* (Pest, 1816.) bírálata] Tudományos Gyűjtemény, továbbiakban: TGy 1817. XII. 87–105.

43 Kazinczy Ferenc: *A magyar nyelvről; annak természetéről, mostani koráról, szükségéről.* MTAKK, M. Nyelv. 4–43.

Jellemző, hogy ez a lelki köztársaság kifejezés levelezésében sem fordul elő, és nem is használta szívesen, pedig a Rousseau-féle logikának nagyon is megfelelt volna, talán túllontúl, és ezért ejtette el.

Ezek után Kazinczy a várt és jósolt békét saját magával is meg kellett hogy kösse. És miközben újabb és újabb éles támadások érték, ő maga felhagyott éles kritikai tevékenységével, és programjának integratív részét állította előtérbe, még hozzá úgy, hogy sok mindent megszívlelt az őt ért kritikákból is. 1818–19-ben az integráció igényével született az *Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél* című tanulmánya, „a magyar értekező irodalom első valódi remeke”.⁴⁴ Ebben úgy jellemezte a nyelvet, hogy egyben helyzetjellemzést adott, és további programot kínált: „A nyelv olyan, mint az ég íve a maga egymásba futó színeinek gyönyörű játékaival. Elbontja a szép játékot, aki a színeket a magok nemeire akarja osztani. Hadd játsszák játékokat itt is a törvény, szokás, analógia, eufónia, ízlés, újság, magyarság, idegenség, hideg józanság s poétai szállongás, s hagyjuk a cirkalmat és lineát máshová.”⁴⁵ Ezek után „a mi iskolánk neve nem neológia, hanem szinkretizmus”.⁴⁶

A szinkretizmus nem Kazinczy találmánya, viszont rehabilitálta. Diderot ugyanis a „Nagy Enciklopédiá”-ban alaposan elmarasztalta. Szerinte a szinkretistákat nem érdekli, hogy melyik állítás igaz vagy hamis, hanem csak egyeztetni akarnak. Működésük eredménye: „hamis béke”. Ezzel szemben az eklektikusok a különböző átvett elemekből koherens elméletet alkotnak. Mert nem az a cél, hogy egy filozófiai rendszer az Íráshoz igazodjék, hanem „azt kell tudni, hogy ki téved, és kinek van igaza”. Mert: „milyen tekintélyt kell a filozófusnak elfogadnia? A természetét, az észét, a megfigyelését és a tapasztalatát.”⁴⁷ Diderot állásfoglalása eklektikus. Kazinczy viszont megkülönböztetett jó és rossz szinkretizmust. Ez utóbbi képviselőjének tartotta „a szelídlelkű Fazekas Mihályt, a Ludas Matyi lelkes énekesztét, ki mind az ortho- mind a neológusok közé tartozott, jámbor és nem ravasz szinkretizmusával úgy bicegvén ide-oda, hogy magára az egyik és másik féltől nem nehezteletést vona, hanem szeretetet, szánást itt, hogy az újítkó által magát elszédítetté, szánást ott, hogy szennyéből magát egészen kifejteni nem tudta. De a ködben a legjobb szem is megtéved.”⁴⁸ Ami pedig a szinkretizmust illeti, az „az igen jó fejek dolga, kik elég erővel bírnak, s a dolgot teljesen ismerik, e nélkül csudás zavart szülőget”.⁴⁹

Az ortológusok követelése: „az egység egysége”, ehelyett a „különbözés egysége” kívánatos, a nyelven belüli szintek léte a tájnyelvektől az irodalmi nyelvig. Az irodalmi nyelv életője a szabadság, az író szabadsága, ennek záloga a következő elv: „A nyelv miénk, és így az enyém is. Az egész társaság folyamjával az egész társaság parancsol: annak telkemen keresztül futó erővel tehetem, amit én itélek hasznosnak.” Ha rosszat tesz, magának árt, ha jót, akkor „az egész társaság nyerhetne. A zavar így is, úgy is hamar elcsillapodik.”⁵⁰ De ez az elv nemcsak az írói szabadságról szól, hanem egyén és társadalom viszonyáról. És Kazinczy szerénységéről is. Mercier, a harsány francia neológus a századfordulón így hetvenkedett: „En csinálom a magam nyelvet, aki nem csinál magá-

44 Éder Zoltán: *Túl a Duna-tájon*. Bp., 1999. 251.

45 Kazinczy: *Válogatott művei*, II. 209.

46 KFL XVI. 529.

47 Diderot: *Oeuvres Complètes*. VIII. Paris, 1976. 359–363.

48 MTAKK, Kazinczy Ferenc: *[Pályám emlékezete.]* Tört. 4–70. 58. Ez a változat eltér az eddig közölt változatoktól.

49 Kazinczy: *Válogatott művei*. I. 44.

50 Kazinczy: *Válogatott művei*. II. 205.

nak nyelvet, az az ő baja, az eszköz az enyém. A francia nyelv az én szolgálóm, [...] mert én nem fogadom el a törvényt, hála Istennek, én adom azt.”⁵¹ Párhuzamba állítható Kazinczy megnyilatkozása a korabeli angol utilitarizmussal, mely szerint az önérték érvényesítése társadalmi érdek. Az egyéni kezdeményezésnek, a szabad versenynek nem lehet a közösségi kényszer a korlátja, mert az önszabályozó piac kimondja ítéletét. Az önszabályozó nyelv fogalmát Kazinczy nem hangoztatta, mint Kölcsey tette, de hallgatólagosan elfogadott belőle valamit.

Szerencsés kézzel hagyta ki a következő részt: „*Debrecen fő helyet foglal városainknak számában, s a m. fülnek bájosan zeng a m. beszéd a debr. ajakról, ahogy szemünk gyönyörködve nézi ennek a meg nem romlott fájnak lelkes arcát. De Debr. ha barbarizmus nélkül szól is, soloecizmuskok nélkül nem szól, s a szokás, itt úgy nem igazolja ezeket: nyílik a rózsza s fülük a szoba, mint más helyeken nem ezeket: folyik a Duna, hazudik a hazug, melyek szint oly irtóztató vétkek a nyelv ellen, mint ez volna: tolik s tudik a helyes foly, hazud, tol és tud helyett. S a köznép Debrecenben is köznép, s hol látja, hol nem látja, amit kell. Horat. Epist. II. 1.*”⁵²

Alighanem politikai okai lehettek annak, hogy csak az egyik fogalmazványban feszegette, hogy a szokás és a többség véleménye mennyire lehet szabályozó. A fogalmazványban élesebben jelezte – mint a nyilvánosságban – Kisfaludy Sándor ellene irányuló kritikájának lényegét: „...a nyelv a nemzeté, abban tehát a nemzet az úr, nem az egyenként vagy egyetemben vett írók. De a nemzet a nyelv dolgát nem demokratiai igazgatással igazgatja, hanem ezt a gondot képviselőire bízza, kik egyszersmind neki tisztviselői. Ezek a grammatikusok és a lexikográfusok.”⁵³ Azt meghagyta a fogalmazványból Kazinczy, hogy szerinte az ortológusok elvetik „az ízlés biróságát”, mert úgy vélik, hogy az ízlés annyira különböző és meghatározhatatlan, hogy „anarchiára vezet”. De kihagyta, hogy miképpen akarják az ortológusok megvalósítani az egységet, éspedig úgy, hogy „meghívják a másik fél embereit, hogy mint jó hazafiak az egység kedvéért mondjanak le a különözésekről, s alkuképpen, kölcsönös kedvezésképpen, meggyőződésük nélkül, sőt meggyőződések ellen is, kövessék, amit a többség követ, jával, kíván”. Csakhogy – olvashatjuk a fogalmazványban – a véleménykülönbség nem anarchia, egyáltalán: „*Van-e anarchia a tudományok országában? vagy a vélekedések különbségét anarchiának illik-e nevezniünk?*” Sőt: „*Nekem pedig úgy tetszik, hogy rettenetesebb semmi nem lehet, mint ez az alku, ez a baráti tekintetek, ez a vokskok többsége által keresett egység, s semmi nem óhajthatóbb mint ez az anarchia; és hogy sehova inkább, mint éppen ide soha nem illett még, amit az Aemeliuszoknak egyike mondott volt: Mihi semper potior visa est periculosa libertas, quam quietum servitium. Szabadság, az az szerencsés és nem szerencsés merések nélkül, még soha sem jutott mesterség a maga fő tetőjére: a szabadság, az az a szerencsés és nem szerencsés merések, a mesterséget még mindenhol virágzásra juttatták. Így lesz ez nálunk is, csak várjuk békével az időt, s ne kívánjuk, hogy más magának kevesebbet higgyen, mint nekünk. Ez annyival kevésbé ártalmas, mert a győző okok, a tanítás, a recenziók bennünket célhoz vezethetnek, anélkül hogy valaki erőszakot emlegethessen.*”⁵⁴

Máshol recenziószerű vitacikkben fejtette ki azt, amiben a fő bajt látta: „*Valljuk meg: nem egyetlen bajunk, de legfőbb bajunk az egymás gyűlölésében az, hogy mi írók nem az új szók és szólások gyűlölöi vagyunk, hanem azt akarnánk, hogy minden úgy szóljon és írjon mint mi, s hogy új szókat teremteni csak magunknak legyen szabad, de más írónak ne*

51 Idézi Daniel Rosenberg: *Louis-Sébastien Mercier's New Words*. Eighteenth-Century Studies, 2003. 380.

52 MTAKK, K 631. 85.

53 MTAKK, K 631. 71.

54 MTAKK, K 631. 79–80.

légyen szabad, s hozzá szokván akkor, hogy a magunk természetéseinket újaknak ne tekintsük, nem vesszük észre, hogy mindnyájan élünk újakkal, azokat kivéve, kik a mindennapiság léha nyelvén szeretnek inkább írni, mint szépen.”⁵⁵

Az Ortológus... kiadott változatában nem közölte Kazinczy a szélsőséges álláspontok elmarasztalását sem: „A nyelv mind az empiria birtoka, mind a criticizmusé. A hiperortológus egészen az empiriáévé szeretné tenni, a hiperneológus egészen a criticizmusévé, s e két végpont között számtalan egyéb pontokat találunk.”⁵⁶

Többször is formába akarta önteni a gondolatot, de nem igazán sikerült: „A tudományok és mesterségek országában nincs antagonizmus, nincs még a legszabadabb és legszebb is, a nemzeti: ott mindnyájan kozmopoliták vagyunk.”⁵⁷ Másképpen: „A tudományok és mesterségek országában nincs antagonizmus, <[...]>; ott mindnyájan kozmopoliták vagyunk, s a dolog eltanulása közben a legkülönbözőbb nyelvek is egymással rokon nyelvekké válnak, nem változnak egyébbé, amik voltak, de szebbekké, bővebbekké, ideáink s érzéseink festésére alkalmasabbakká lesznek.”⁵⁸ Végül elejtette a gondolatot, még azt sem írta be, amit korábban már jelzett: „...a literatúra és a múzák országában mindnyájan kozmopoliták vagyunk. Akarva nem szólunk világosabban.”⁵⁹

Kazinczy az Ortológus... közreadott változatába nem vette be purizmus- és Verseghy-ellenes kritikáját és a kritikába foglalt elismerést sem: „Ennek [mármint a purista irányzatnak a] vádjai, hogy a nemzet igen kedves kincse az újítók által romlott inkább, mint épült, s vádlóinknak az a törekedések, hogy vétkeink kiirtassanak, annál méltóbbak figyelmünkre, mert ezen új iskola férfiai közt első rendű íróink közül is látunk némelyeket; itt[.] Azt is, aki Aglájáját elhintette a legmerészebb új szók sokaságával, a legmerészebb xenologizmusokkal, s Tiszta Magyarságában (Pest, 1805.) az új szóknak egész lexikonát adta volt: s íme most egykori tanításit kárhoztatja, s elhagyott társait, tanítványait, követőit verdesi.”⁶⁰ Kihagyta a francia akadémia elmarasztalását,⁶¹ a hivatkozást Döbrenteire és Ciceróra, amikor a nyelvet a telkén áthaladó folyamhoz hasonlította.⁶² Kihagyta a triviálisnak tetsző, ám gyakorta – ha formailag nem is mindig azonosan – hangoztatott maximáját: „A való, mint mindég, úgy itt is szeretett helyén, a középben fog állani.”⁶³

55 Megtáfolások és igazítások. Kazinczy Antikritikája. TGy 1819. IV. 124.

56 MTAKK, K 631. 86.

57 MTAKK, K 631. 107.

58 MTAKK, K 631. 124.

59 Megtáfolások és igazítások. Kazinczy Antrikritikája. TGy 1819. IV. 124.

60 MTAKK, K 631. 40.

61 MTAKK, K 631. 103.: „A német nyelv a szabadság útján gyarapodott, a francia a szolgaságén, ott az írók vezették a sokaságot, itt a sokaság az írókat, ott jó volt a szokatlan is, ha általa a nyelv erőt és szépséget kaphatott.” A németeknél az írók alakították a nyelvet. A franciáknál „a XIV. Lajos kegyepillantása s a Richelieu által felállított Akadémia”.

62 MTAKK, K 631. 79.: „S a nyelv volna más birtoka? Semmiképpen nem! Nem az enyém, nem a tiéd, hanem az édes miénk, úgy mondja Erdélynek egy igen tiszteletes fia a Döbrentei Múzeumában. S éppen azért, mert a miénk, nekem is enyém, s a társaság folyamjának telkemen keresztül futó erővel azt tehetem, amit jónak látok.” Uo. 131.: „De a nyelv nem a más birtoka. Miénk: és így az enyém is; s a társaság folyamjának telkemen keresztül futó erővel azt tehetem, amit jónak látok; sőt olykört mondja Cicero (ad Famil. XI. 7.) az egész társaság folyamjával is; csak jót, csak hasznost.” A megjelölt szövegben ez áll: „A nyelv miénk és így enyém is. Az egész társaság folyamjával az egész társaság parancsol: nekem telkemen keresztül futó erővel tehetem, amit én ítélek célomra hasznosnak.” Kazinczy Ferenc: *Válogatott művei*. II. Szerk. Szauder József. Bp., 1960. 205.

63 MTAKK, K 631. 111.

A kihúzások és kihagyások oka sokrétű. Hol nem akart más háta mögé bújni véleményével, hol nem akart feleslegesen újabb támadásra alkalmat adni egy-egy élesebb fordulattal, kritikussabb megjegyzéssel. Óvakodott viszont mindattól, ami már a politika terére vitt volna, felvetve a nagy problémát: hogyan határozzuk meg az általános akaratot, kik is határozzák azt meg? A nagy többség, vagy a nagy többség kisebbsége, vagy egy okos kisebbség többsége? És miként is alakul ki a mérvadó többség? Az akadémia kapcsán viszont levélben erre a problémára is kitért: „*rettenetesebbet ennél az alku s baráti kedvezések s voksok többsége által keresett egységénél nem képzelhetünk*”. Ez az egység rosszabb, mint az anarchia. Hiszen: „*Vége ott minden előmenetelnek a tudományokban s mesterségekben, ahol merni nem szabad, és ahol számlált voksok határozzák meg, mit kell szépnek, valónak, jónak, hasznosnak tekinteni.*”⁶⁴ Logikája időnként Rousseau logikája. Ez utóbbi esetben is, a szótöbbség elmarasztalásánál, mert a *Társadalmi szerződésben* ez áll a képviseleti rendszerről: „*Az angol nép szabadnak hiszi magát, de nagyon csalódik, csak a parlamenti választások alkalmával az, mihelyt megválasztotta a képviselőket, rabszolga, semmi.*”⁶⁵ Nyelvművelés és politikai gyakorlat között persze nincs pontos és közvetlen megfelelés, de van annál több analógia. Közös az alapkérdés: az egyén szabadsága, illetve, hol húzódnak az egyéni szabadság határai. Mert a törvény mindenkit kötelez, de megváltoztatható, és a törvény nem korlátozhatja mereven az egyéni szabadságot, ezt kell biztosítani. A nyelvújító „*vélekedését tűzzel terjeszti ugyan elő, de erőszak nélkül, s nem azt kívánja, hogy mások aszerint szóljanak, ahogy ő akarja, hanem hogy ő szólhasson nem aszerint, ahogy mások akarják*”.⁶⁶ Ezért is hangsúlyozhatta Berzsenyi éppen Kölcsey ellenében, hogy „*a költői nyelvet [...] leginkább az új s individuális szellem természete szerint*” kell megítélni.⁶⁷ Viszont éppen Kölcsey volt az, aki az akadémia, a központi tudományos társaság felállításának hívei ellen úgy érvelt, hogy az akár politikai hitvallásnak is tekinthető:

„*A boldogtalanok! Nem gondolják meg, hogy egy, több vagy kevesebb fejből álló s hatalommal felruházott társaság csálhatatlanul és szükségesképpen elviselhetetlen s veszélyeztető oligarchiává fogna változni: midőn a magányos individuuum csak úgy léphet elő, mint a demokráciának egyetlen egy tagja, kinek szólni s javasolni szabad ugyan, de aki békével tűrni tartozik, ha szózatjai s javaslásai megvettnek.*”⁶⁸ A „szócsinálás” pedig „*az embernek természeti joga közé tartozik*”⁶⁹ — szögezi le ugyancsak Kölcsey, sokkal élesebb politikai töltéssel azt, ami mellett Kazinczy érvelt. És innen már csak egy lépés a szólásszabadság követelése, hiszen a szólás nem más, mint a szavak összefűzése, és ha szavakat alkothatunk, miért ne alkothatnánk mondatokat. A nyelvújítás nem egyszerűen a megmaradt szólásszabadsággal való élés, hanem egy teljesebb szólásszabadság állandó igénylése — kimondatlanul. Paradox módon a szólásszabadságot évtizedeken keresztül a legkövetkezetesebben a nyelvújításban nem túl szerencsés, de a magyar nyelvért lelkesedő Dessewffy József képviselte, és Angliára hivatkozott.⁷⁰

64 KFL XVI. 529.

65 Jean-Jacques Rousseau: *Du contrat social ou principes du droit politique*. J.-J. Rousseau: *Contrat social ou principes du droit politiques*. Paris, [é.n.] Garnier, 302.

66 Kazinczy: *Válogatott művei*. II. 200.

67 Berzsenyi: *Összes művei*, 242.

68 Kölcsey Ferenc *összes művei*. Szerk. Kerecsényi Dezső. Bp., [1943] 451.

69 Kölcsey Ferenc *összes művei*, 452.

70 Kecskeméti Károly: *Magyar liberalizmus 1790–1848*. Bp., 2008. 187.

Kazinczynál hallgatólagosan a *Társadalmi szerződés* szabályai érvényesültek. Amit arisztokratizmusnak tartanak, szintemelő demokratizmus. Rousseau-nál sem beszél a bölcs törvényhozó mindig a tömeg nyelvét, mely nem is mindig érti azt, mert „ezerféle eszme van, melyet nem lehet a nép nyelvére fordítani”.⁷¹ De Rousseau-t is eszmény vezeti: a közvetlen demokrácia eszménye, ahol a többség dönt, a közjót célzó általános akaratnak megfelelően. Aki Kazinczynál író, az Rousseau világában törvényhozó, az olvasók pedig a közvéleményt alkotják, azt, amely a döntés részese, elfogadója vagy elutasítója. Az általános akarat a törvény, amely szabaddá tesz.

Rousseau szellemében is hangzott Kazinczynál a nyelv jellemzése: „A nyelv egyik legféltőbb kincse, egyik legfőbb disze a nemzeteknek, s a nemzeti léleknek igen szép képe, mind hív fenntartója s ébresztője”.⁷² Alakítása a közösség iránti egyéni felelősség kérdése. A nyelvnek közérthetőnek kell lennie, és egyben eszményinek, a nyelvi vitákban pedig végül is a közvélemény dönt, az írók és az olvasók közötti kölcsönhatás eredményeként, anélkül, hogy a szabadságot korlátozná, mert a kezdeményező az értéket alkotó író, és nem is csak egy. Kazinczy 1816-ban közhírré is tette: „Élő nyelvek változni kell, aszerént ahogy ismérteik gazdagodnak, érzéseik nemesednek, ahogy a nyelv természete (mely egészen egyéb mint a szokás) engedi, a literatúrával bíró régi és új nemzetek példái intenek, a szépség és a nyelv ideálja kívánja, és a neki lelkesedett szépíró parancsolja; s mindaddig kell változnia, míg az a tudományoknak s mesterségeknek minden nemeiben elégséges számú nagy írók által meg nem állapíttatik.”⁷³ Az író művészete a szónoklat művészetére hat. „Mínthogy tehát – írta Kazinczy 1829-ben – az ékesen szólás mezején többek a nemek s mínthogy az olvasók is nem egy osztályba tartoznak, célerányosan az bánik, aki mindenik nem szükségére igyekszik kifejezni a nyelv erejét. Valami magát a jobb nemű olvasókkal s jobb nemű írókkal megkedveltetni nem tudja, s ilyen mindaz, ami ok nélkül távozik el a közönséges nyelvtől, az feddést érdemel: de ami okkal távozik el, s azért, mert az új szó és szólás által nyer a nyelv, az nem az egész népnek, hanem a nyelv barátinak írt munkákban javallást kívánhat, kívált akkor, midőn a nyelv még emelkedésben vagon.”⁷⁴ Viszont azáltal, hogy a szónoklat sokakhoz szól, az író újítása közkinccsé válik.

Az a gondolat, hogy a nyelv alakításában a nyelv eszményéhez kell igazodni, egyben eszmény és valóság mozgósító feszültségére utal, az állandó jobbítás követelményére, ami szintén lefordítható a politikai cselekvés nyelvére, jól átgondolt reformpolitikát jelent. Amikor pedig ennek a politikai cselekvésnek nincs lehetősége, akkor éppen azt pótolja, és egyben azt a protopolitikai gondolkodást is jelenti, amelynek logikája és struktúrái megfelelnek a politikai gondolkodás logikájának és struktúráinak. Az élet igényeinek megfelelő változtatás lett a nyelvi és a politikai gondolkodás közös eleme. Változni kell a nyelvnek, mint ahogy változni kell a törvényeknek. A törvények megváltoztathatósága alapvetően új mozzanat. Változniuk kell, mert változnak a társadalmi igények, és ugyanakkor a változás értékszemponitú, természetjogi axiómákhoz kapcsolódik, és ezek jegyében is integrálni lehet az eltérő nézeteket.

A nyelvújítási törekvések – minden belső meghasonlás és vita ellenére – integráltak és integrálódtak. Lehet valami szimbolikus abban is, hogy a közvélemény szavunkat Kisfaludy Sándor alkotta meg, és a végén csak megbékélt kemény és kíméletlen kri-

71 Jean-Jacques Rousseau: *Du contrat social ou principes du droit politique*. J.-J. Rousseau: *Contrat social ou principes du droit politiques*. Paris, [é.n.] Garnier, 262.

72 Kazinczy: *Válogatott művei*. II. 196.

73 KFL, XIII. 481.

74 Ráday Könyvtár, Szemere-tár 10. k. 134.

tikusával, Kazinczyval.⁷⁵ A modern közvélemény nem egyszerűen tömeghiedelmek halmaza. Hanem előképe annak, amit Rousseau általános akaratnak nevezett. Igaz, ennek eredménye a törvény. De a törvény születése előtti diszkusszió tere a közvélemény, amelyet – hogy Kazinczy kifejezésével éljünk – „elégészes számú nagy írók” mellett író-politikusok alakítanak ki. A nyelvi szinkretizmus emberi és közösségi-politikai magatartásformának is megfelel, az érdekek és értékek egyeztetésén nyugvó gyakorlati cselekvésnek. És miután a magyar nyelv ügye összefonódott az alkotmányvédelemmel, a nyelvújítás az alkotmány módosításának az igényét is kifejezte, ami nem jelent mindenki esetében egyenes és közvetlen megfelelés a két törekvés között, viszont a magyar nyelv terjesztése a változás valósága volt, és óhatatlanul a polgári reform előkészüléséhez kapcsolódott.

A nyelvszemlélet nemzetszemlélet is volt. Csokonai 1802-es Kleist-kötetének előszavában a szavak ember-, illetve állampolgár-szimbólumok: „*Én a szókat úgy nézem a nyelvben, mint a polgárokat a hazában.*” Vannak: „*régi törzsökös eredetűek*”, a belőlük származtatott szavak pedig olyanok, mint „*a törzsökös nemesektől, törvényes ágyakból szaporodott fiak*”. Vannak olyan tájszavak, melyek „*igaz magyarok száján gyakoroltatnak*”. Végül vannak idegen eredetű szavak, melyek „*a nyelv királyától, az usustól pecsétetes levelet kaptak vagy a magyar tudósok diétáján hungarizáltattak*”, vagy a gazdasági életben váltak szokványossá. Ezek „*indigénák és libertinusok, és ezekben, ha polgári juszt kívánnak szerezni, megkívánhatja a nemzet, hogy a tősgyökeres magyar szók felett se nyiloán, se titkon, sem erővel, sem szép szím alatt, elsőségre ne hējazzanak, hogy külföldi ruhájokat levetkezzék, idegen hangjejtéseket megszelidítsék, és még a legutolsó magyar jobbágy füleinek is botránkozást ne csináljanak, s annak száját elviselhetetlen rabotával ne nyomorgassák. Így áll fel osztán törvényesen a magyar nyelv országa; így szaporodnak miriádokra annak hasznos és díszes polgárai: így pusztul el ama nyűgös monopolista: a deák, amaz elhatalmazott német mautos, a tót furmányos, az olasz mercatimago, a francia emigrant, így fűlnak meg önnön bölcsőikben a pajkos szófaragóknak [értsd: a szélsőséges puristáknak] törvénytelen ágyból született, csonka, béna idéljenjeik: így emeli fel a fejét a magának hagyatott szegény magyar nyelv; így dicsekedhetik a jövőendőben a nagy Corvinus nemzete!*”⁷⁶ Ha nem a plebejus Csokonai vetette volna papírra a fenti sorokat, hanem Kazinczy írt volna ilyesmit, akkor – a hagyományos vulgár-marxizáló szemlélet jegyében – azt mondhatnánk, hogy feudális szemléletén nem tudott túllépni. De nem osztjuk ezt a hagyományos szemléletet, hanem arra figyelmeztetünk, hogy Csokonai és Batsányi nemzetszemlélete felel meg annak a nemzetszemléletnek,⁷⁷ amelyet Kazinczy tübingai pályamunkájában fejtett ki. 1817-ben is úgy érezte, hogy Csokonai ott volna, ahol ő és társai.⁷⁸ A nyelv országának víziója az egyenjogú állampolgárok országának, a magyar polgári nemzetnek a víziója. És elmondható, hogy nemzeti szempontból Kazinczy toleránsabb és nemzet-szemléletre valló nyelvszemlélete differenciáltabb, ami nem menti azt, hogy Csokonai költészetének jelentőségét nem ismerte el, és nem egy szép szavát ki akarta iktatni, nem egy szép költeményét népies hangütése miatt lebecsülte, talán azért is, hogy saját fölényét biztosítsa. Holott Csokonai nyelv- és irodalomszemlélete éppen Kölcsey beigazolódo intését és programját előlegezte meg. A neoklasszicista Kazinczynál az

75 Tolnai Vilmos: *A nyelvújítás*. Bp., 1929. 145., 147.

76 Csokonai Vitéz Mihály: *Tanulmányok*. Szerk. Borbély Szilárd, Debreczeni Attila, Orosz Beáta. Bp., 2002. 37–39.

77 Batsányi János: *Összes művei*. II. Szerk. Keresztury Dezső, Tarnai Andor. Bp., 1960. 338., 364.

78 Vargha Balázs: *Jelek, jelképek, jellemek*. Bp., 1984. 217.

irodalom örök restaurálásra és alakításra szoruló épület, ha kell, közös munkával, míg Kármán, Csokonai, Kölcsey szerint eredeti alkotás, egyéni teljesítmény.⁷⁹

Amikor 1819-ben Kazinczy a nyelvi fogalmát szivárvány-hasonlatával olyan esztétikai magaslatra emelte, mint előtte és utána senki, akkor eljárásának nemcsak ideológiai, hanem lélektani alapja is lehet. Ennek a szivárvány hasonlatnak természetesen szimbolikus jelentése is lehetett, miközben a nyelvi sokszínűség gyakran hangoztatott célkitűzését juttatta kifejezésre. Kazinczy áldozott a felvilágosodás fénykultúrájának. Tudjuk, az ember eleve vonzódik a négy világalkotó elem valamelyikéhez. A 2387 börtönap csak jobban megszerettette vele a szabad levegőt. Kazinczy orfikus lélek, nem Anteus-féle figura, hanem éteri magasságokban lebegett. A szivárvány a termékenyítő tavaszi eső utáni tünemény. A szivárvány azt is jelzi, hogy virágzást hozó évszak kezdetén vagyunk, és mindent beragyog a fény. (Herder nyelvszemléletének megfelelően a nyelv lassan férfikorba lép.) A színek játéka az irányzatok önállóságára és egymásba játszó kölcsönhatására utal. A cirkalom és a linea a barokk obskurantizmus és a monumentális klasszicizmussal élő abszolutizmus elvetése. Mélyen igaza van Zolnai Bélának: „Kazinczy és Berzsényi a *biedermeier*-be áthajló magyar *empire*-stílusnak két oszlopa.”⁸⁰ Kazinczy klasszicista stílusban építette fel otthonát, és Széphalomnak nevezte el, bensőséges családi életének ezzel is a köznapiságból kiemelő esztétikai jelleget adott,⁸¹ miközben az apró majorság zaja olykor idegesítette, és olykor feleségére, a grófnőre bízta a velük való törődés gondjait.

A szivárvány az önmagát éltető szabadság világának képe ez a sokat emlegetett „írói demokrácia”-ban, amelyben „jól és szépen az ír, aki tüzes ortológus és tüzes neológus egyszersmind, s egységben és ellenkezésben van önmagával.” Az írói szabadságot az határozza meg, „amit a minden nyelvnek ideálja megkíván, a magyar nyelv természete (örök szokása s törvénye) világosan nem tilt, a régi és újabb klasszikusok által nevelt ízlés még javasol is, s a szükség múlhatatlanul parancsol.”⁸² Kazinczy úgy határozza meg a nyelv törvényét, ahogy a felvilágosodás törvény fogalma megkövetelte: amit a törvény nem tilt, az szabad. A lényeg a törvényes szabadság, mert csak ez lehet szabadság. És ezt leveleiben nyíltabban fejtegette, szabadabban adott hangot örömeinek, annak, hogy „enyém mindég az a boldogító érzés, hogy midőn nyelvünk és literatúránk emelkedését az olvasók hidegsége s a grammatikusok fagyja s makacskodása gátlá, én keresztül törtem rajtok; és midőn ők a magok egységeket alku, kölcsönös feláldozások, a voksok többsége és még rútabb szerek által törekedének felállítani, én velek az írók szabadságáért megvívtam, s lelkesebb olvasóinkkal éreztettem, hogy minden boldogulásunkat a szabadságtól várhatjuk.”⁸³

Ebből következően a demokraták nyugodtan vitakozhatnak önmagukkal és másokkal a demokrácia törvényeinek megfelelően. Persze gyanakodtak is egymásra. Kisfaludy Sándor elismerte Kazinczy érdemeit („a magyar nyelvnek kultúráját félszázaddal előbbre mozdítottad”), de nem minden személyes él nélkül kifogásolta azt, hogy a magyar recenzensek nem annyira a műveket, mint inkább azok szerzőit ostorozzák, az ellenszert pedig ő maga is az írói demokrácia íratlan törvényeinek tiszteletében látta: „Az író népet szabad republikának tartom, azért abban sem vallásbeli különbséget, sem diktatúrát, sem despotizmust nem esmerek, de nemességet, mágnási rangot igen is, melyet a

79 Fábri Anna: *Az irodalom magánélete*. Bp., 1987. 112.

80 Zolnai Béla: *A magyar biedermeier*. Bp., [1943] 120.

81 Dobszay Tamás: *Széphalom – Kazinczy életforma- és lakhelyválasztása. A fogyasztás társadalomtörténete*. Szerk. Hudi József. Bp., Pápa, 2007. 43–51.

82 Kazinczy: *Válogatott művei*. II. 209–210.

83 KFL XVII. 443.

léleknek, szívnek, elmének, nyelvnek ereje, hatalma, tehetsége, gazdagsága, míveltsége, lángja és ragyogó sugára ad.”⁸⁴ Fivére, Kisfaludy Károly még a rendi hasonlatot is számúzta az irodalom metapolitikai teréből: „A lírára egyedül a lélek szabad honja, oda semmi mellékes út nem vezet, csak a tehetség. Itt se arisztokrácia, se diktátor fel nem állhat, s ha valaki magát ez utóbbinak képzele, mennydöröghet ugyan a rövid ideig ingó tetőjén, de utóbb kacaj közt leperdül.”⁸⁵

Ez a leperdülés mintha Kazinczyt is fenyegette volna. Berzsenyi úgy kifogásolta az ő normateremtő megnyilvánulásait, ahogy ő a „*Debreceni grammatika*” normateremtő célkitűzését.⁸⁶ Sőt, később Berzsenyi még Kazinczy „*mérges virágai*”-ról is írt, ezeket téve felelőssé a Kazinczy-epigonizmusért, amelyet élesen és találóan tett bírálat tárgyává.⁸⁷ De éppen az írói demokrácia nyeste vissza az esetleges diktátori késztetéseket. Kazinczy okkal írhatta magáról, hogy tüzes ortológus, mert az 1780-as években az volt, amikor élesen elítélte a szokatlan és szertelennek bizonyuló új szavakat. Paradox módon a börtönben lett neológus, célja viszont alapvetően a stílusújítás lett.⁸⁸ És kifejezetten kereste és provokálta a vitákat. „*Nekem úgy teszszik – írta még 1816-ban – hogy az én érdemem az, hogy az a titkolt gyűlölködés, mellyel ortológusaink és nyelvrontóink (mert, én legalább e nevet nem szégyellem, hogy még dicsek-szem is vele) egymást közel negyven év óta nézték, világos ellenkezéssé, harccá lobbant.*”⁸⁹ A harcban persze egymás álláspontját leegyszerűsítették a harcoló felek, hogy annál jobban tudják cáfolni az ellentétes nézetet. Negatív ideáltípusokat konstruáltak, és az ellenféllel azonosították, és mivel valóság és ideáltípus között mindig ellentmondások feszülnek, így már ezek az ideáltípusokat jelölő fogalmak is, mint ortológus és neológus, devalválódtak. Kölcsey 1817-ben meg is kérte Kazinczyt, hogy a neologizmus szót mellőzzék a kedélyek megnyugtatója miatt.⁹⁰ És valóban, Kazinczynál a neológus, – a fentebb is büszkén emlegetett nyelvrontó – tábor sem volt egységes, mert egyrészt vad puristákat találunk közöttük, mint Barczafalvi Szabó Dávid, akik elvetették az idegen szavak átvételét, és azt vallva, hogy a magyar nyelvet magából kell megújítani, olyan új szavakat gyártottak, amelyeket Kazinczy maga is kárhozott. Ugyanakkor ő olyan idegen fordulatokkal, amelyeken ma szintén mosolygunk, miközben az ortológusnak tartott „*Debreceni grammatika*” elfogadta a szokás révén meghonosodott idegen szavakat. A viták természetéhez tartozik, hogy miközben mindenki védi a saját álláspontját, állandóan módosítja is. Kazinczy ebben is elől járt. A nyelv ideáljával, mint mérvadó eszménnyel „*gyakran él [...], de több ízben másképpen fogalmazta az alkalom és cél szerint*”.⁹¹ Attól is függően, hogy miként akarta annak ismerőseit, barátait megnyerni, vagy ellenfeleit meggyőzni, hogy aztán 1819-ben a legmagasabb szinten öntse formába integratív álláspontját. A viták eldurvulását pedig mindig is helytelenítette. Például azt, ahogy Révai Miklós tanítványai Versegly Ferencnek rontottak. És jellemző, ahogy Herdernek a magyarság haláláról szóló

84 KFL XVII. 551–552.

85 Kisfaludy Károly: *Kritikai jegyzetek. Kisfaludy Károly válogatott művei*. Szerk. Csetri Lajos. Bp., 1980. 531.

86 Csetri Lajos: *Nem sokaság, hanem lélek*. Bp., 1986. 320.

87 Berzsenyi Dániel: *Összes művei*. Szerk. Merényi Oszkár. Bp., 1956. 312.

88 Tolnai: *A nyelvújítás*. 72., 102., 104.

89 KFL XIII. 486.

90 Kölcsey: *Levelezés*. 568.

91 Tolnai: *A nyelvújítás*. 112.

látomásával riogatták egymást, pontosabban egymást okolták, ha ez bekövetkezik, a Révai-tanítványok Verseghyt, ez pedig Kazinczyt, miközben abszurdnak tartották a herderi jövődolgot, nem hitték el, sőt gúnyolódtak rajta. De egymás ellen felhasználták a viták hevében.

Kazinczy állandó agitációja emelte a nyelvről szóló beszéd általános szintjét. A nyelv művelés teréből az avatatlant el akarta riasztani: „...*haggyjad másnak az áldozatot*”, és paradox módon ő maga is áldozat lett, igényességének az áldozata. Eredeti munkának szánta az erdélyi utazását megörökítő leveleit, de stílusbizonytalansága úgy elhatalmasodott, hogy képtelen volt befejezni műve újra és újra való átírását.⁹² Ugyanakkor az igazi tehetségek tőle függetlenül jelentkeztek. Korábban Csokonai és Berzsenyi, később pedig Vörösmarty, de valamennyien az általa is követelt írói szabadsággal éltek. De azért még 1825-ben is keserűen panaszolta: „*Minden európai nemzetek közt mi vagyunk, amennyire tudnom engedtetett az az egy, melynél kérdés még, melyik az ő írói nyelve?*” És hirdette: „*Az író, kinek ízlése van, az az, aki elevenen érzi, mi szép és mi illő.*”⁹³

Kazinczy ez alkalommal is Wielandra hivatkozott, tőle idézett, és pedig abból a cikkéből, amelyben a német író a grammatikus Adelungnak a hochdeutsch-ról szóló tézisét vitatta. A tanulmánynak jelentős részét le is fordította, annyira aktuálisnak érezte. A grammatikus Adelung szerint az irodalmi német a felső osztályok nyelve. Az író – Wieland – szerint viszont az íróké az irodalmi nyelv. Olyanoké, mint Pascal és Corneille. Mindketten a nagyvilágtól távol éltek. Pascal a kolostorban dolgozott, miközben „*a felsőbb rendű lakosok*” a modoros divatolvasmányokba merültek. Corneille „*életét dolgozó szobájában s háza népének csendes körében töltötte, ismeretes a hajdani Róma s Hellász nagy karaktereivel s ideáljaival, mint a párizsi nemességgel*”. Ezeknek a klasszikusoknak a nyelve mégis példa lett, csakhogy az utánzással a nyelv kifinomultabb és szabályosabb lett, ugyanakkor gazdagságából és erejéből veszített. Viszont: „*A mindég nevekadó értelem felvilágosodásával és az érzések nemesülésével [finomodásával], újabb, nagyobb, tisztább ideák nyerésével bővülnie, változni kell minden nyelvnek.*” Példa rá – többek között – Rousseau, aki élt az önkifejezés szabadságával is. Ezt a jogot a felvilágosult népek megadják az íróknak, miközben a jog érvényesítésének határai vannak, de ezeket a határokat inkább a nyelv természete és a helyes gondolkodás általános alapelvei és a jó írásmód „*örökös principiumai*”, mintsem a legvirágzóbb vidék „*főbb rendek között*” uralkodó „*beszédbeli mód*” jelöli ki. Az ízlés, az értelem és a szellem nem kötődik fővároshoz, a lélek legnemesebb érzése a természet adománya. Az ízlés, a szép megítélésének képességével bíró írók tudják, hogy mit kell tenniük, de nem adhatnak önkényes törvényeket.⁹⁴

Kazinczy híven tolmácsolta Wielandot. Legfeljebb azt hallgatta el, hogy a német író szerint az Adelung által mérvadóknak tekintett felsőbb osztályok legtöbb tagja szobalányoktól és szolgálótól tanul németül. Kazinczy megtehetette volna, hogy ehhez a mondatához hozzáfűz egy kis magyarázatot, jelezve, hogy nálunk sok arisztokrata ifjúnak milyen kiváló nevelője volt. Nem tette, de az elhallgatott szöveg is beszél. Egyébként kihúzta saját cikkének kéziratában az összes csipősebb észrevételt, amelyet jegyzetben fűzött Wieland egy-egy kitételéhez. Kihúzta például saját cikkéből Verseghyt

92 Szauder József: *Bevezetés. Kazinczy: Válogatott művei*, I. CVI–CVII.

93 Kazinczy Ferenc: *Wieland Adelung ellen: Mi a tiszta németiség? (Wielands Werke. Supplem. VI. Band.) tükkörül azoknak, kik nyelvorontást emlegetnek s ezt kérdezzetik: mi a tiszta magyarság? – s intésül a szere felett merészeknek*. Felső Magyar Országai Minerva, továbbiakban: FMOM 1825. július. 272–289.

94 C. M. *Wielands Sämmtliche Werke*. Supplemente, VI. Leipzig, 1798. 217–265.

és Debrecent illető kritikáját: „*Tout comme chez nous!* [Minden úgy mint nálunk!] ezt kiálthatjuk fel itt és sok egyéb helyein az Adelung felhozott szavainak mi magyarok. Tegyük a Német Athén helyébe a magyar ortológia Athénjét, s a mi tiszta ajkú férjfiaink festve látják tulajdon képeiket.” Kihúzta, hogy „eltérni, ahol a nyelv java kívánja a közönséges beszédtől, nem új nyelvcsinálás”. Kihúzta az ortológia bírálatát is: „*A magyar ortológusok is ugyan ezt kiáltozzák a neológok ellen: »szabad újítani, de ne sokat!*» Az tehát a kérdés: mi a sok? s a sok relatív idea, melynek nehéz kitalálni mértékét, mert minden olvasó a maga öle, réfe, singje, lábja s hüvelye szerént akarja mérni az író munkáját. Ha az író nagyobb öl stb. szerént dolgozott, úgy a különbözős szertelen.”⁹⁵

Wieland cikkének fordítása Kazinczy nyelvújító küzdelmének stratégiájának teljességét megvilágítja. Erdősi Sylvester János grammatikájának 1808-as kiadásával azt bizonyította, hogy törekvéseinek vannak hagyományai, és munkássága a múltban gyökerezik, hagyományörzésnek, a nagy hagyományok folytatásának tekinthető. Révai Miklósból szövetségést talált. Wieland pedig maga volt az élő példa, hogy amit ő akar, az máshol már valóság.

A wielandi cikk tolmácsolása értelmezhetőbbé teszi Kazinczy sokat emlegetett arisztokratizmusát is, illetve azt, hogy ez a lépten-nyomon ráaggatott jelző mennyire leegyszerűsítő. Igaz, bizonyos értelemben igaz. A fiatalabb kortársak által – például Kossuth által is – sokat emlegetett szellemi arisztokráciáról lehet szó. Ma ezt tudásnak nevezzük. Kazinczy ugyanis hallgatólagosan a tudást, a tehetséget, az alkotást állította előtérbe. A „felsőbb osztályok” tudatlanságáról általában óvatosan nyilatkozott, viszont mindent megtett, hogy onnan híveket szerezzen a nyelv ügyének, a közös eszmények szolgálatához. Mint 1817-ben írta: „*Maga a megtestesült, maga a csupa lélek ördög használjon nemzetemnek s nyelvének, én ugyan leborulok előtte, s imádni fogom, akár ad érte birtokot, akár nem.*”⁹⁶ A nyelv mindenekfölött? Nem csak. A nyelvről szóló beszéd másról is szólt, arról, amiről nyíltan nem szólhatott: a nemzetről.

A nemzet szolgálatának érdekében Kazinczy mérsékelte antiarisztokratizmusát is. Láttuk, hogy ezért is került gróf Teleki Lászlóval a vitát. (Ugyanakkor hatott rá. Teleki Lászlótól vette át a nyelv géniusza kifejezést.⁹⁷) Viszont lehet valami lappangó – társadalmi helyzet által is motivált – ellenérzés abban, hogy Wieland tolmácsolása közben nem említette Teleki László fiának, Józsefnek a munkáját. Igaz, Teleki József nyelvszemlélete sokban eltért az övétől, ugyanakkor elismerte, hogy 1816-os és csak 1821-ben megjelent pályaművében „*kitűnően szólt*”.⁹⁸ Ami talán még feszélyezhette Kazinczyt, az éppen Teleki József elméleti felkészültsége is volt, és az, hogy olykor az ő szívéből is szólt. Csak egyetérthetett azzal, hogy „*az embernek és az egész emberiségnek a tökéletesedés a fő célja*”. A francia felvilágosodás klasszikusai, Montesquieu, Buffon, Rousseau „*új képzeteket*” alkottak, és ehhez új szavakat, bár „*egész Paris teli torokkal kiáltott a neologizmus ellen*”, és az akadémia is gáncsolta a nyelvújítást. Viszont: „*A revolúció, mely a királysággal együtt az egész nemzet gondolkozása módját felhánnya, számos régi balvélekedéseket eldöntött, az akadémia kirekesztő hatalmát is nagyon megrázta*”. Az a Teleki írt így, aki később a Magyar Tudományos Akadémia elnöke lett, és most az 1810-es években Kazinczy maga is ódzkodott az akadémiai gondolattól. Ráadásul Teleki még olyasmit is kimondott, amit ő nem biztos, hogy meg mert volna tenni: „*Ne törekedjünk tehát az ellen a szabadság ellen, mely ezen korlátokat [mármint a „nyelvmívelés szabadságának” korlátait] felbon-*

95 OSZKK, Quart. Hung. 1238. 55., 65., 69.

96 KFL XV. 108.

97 Éder Zoltán: *Tudós mérséklet érvényesülése a nyelvújítási harcban*. Magyar Nyelv, 1982. 267.

98 KFL XVIII. 15.

tani ügyeikszik; ne szálljunk szembe az időszellemmel, mely minden nemzeteket a honi nyelv tisztítására, bővítésére, csinosítására ösztönzi.” Sőt élni kell azzal a szabadsággal, mellyel a reformáció korában is éltek, mert: „hogyan foszthatott volna tehát minket meg egy sötét eltévelyedett időkor ezen hatalomtól, melyet a természettől vettünk”. Ezt a kortársak alighanem az 1795 utáni idők kemény kritikájának is tekinthették. Teleki József a hazai romantika úttörőjeként lépett fel, és olyan jellegzetes középutas politikus lett, akiben később a kormányzat is megbízott, és így az 1840-es évek elején Erdély gubernátora lehetett, viszont a liberálisokkal is együttműködött, méghozzá oly módon, ahogy azt pályázati munkájában a nyelv művelés kapcsán jelezte: „Ha [...] a keskeny közép utat eltalálni nem tudjuk, sokkal tanácsosabb merészségünkben néha megbotlanunk, mint a botlást félénken elkerülni akarván, hely állanunk.”⁹⁹ Ezt tette 1848-ban, amikor a kolozsvári diéta jobbágyfelszabadító törvényét a legfelsőbb engedély nélkül kihirdette. Teleki József filológiája tudósabb, mint a Kazinczyé, nagyobb megértéssel mutatta be a romantika szabadságtörekvéseit.¹⁰⁰ Kazinczy nyelvi eredetiségre törekvése viszont a teremtő individualizmus igényét juttatta kifejezésre. Tanítványa, Wesselényi Miklós ott folytatta, ahol ő 1795-ben abbahagyta: a jobbágyfelszabadítással.

A nyelvújítással szembenálló ortológia úgy ragaszkodott az ősi és tiszta formákhoz, hogy a nyelvvédelem nála olyan hagyományvédelem, amely a fennálló viszonyok védelmével is párosult. Részgazságai persze neki is voltak. Lássuk például Horvát József Elek, egykori papnövendék, majd kaposvári gimnázium igazgató kéziratosszemesfuttatását 1819-ből.¹⁰¹ Ő valóban olyan sznob kiejtési formákon háborodott fel, amelyekkel részben egyetérthetünk. Azzal nemigen, hogy kifogásolta a szonett kifejezést a magyar dal helyett, de azzal már igen, hogy morgott amiatt, ha ének helyett canzonéval élünk. „Ez valóban nem az illendő, sem a szabad újításhoz való, ez nem hogy eszköze volna a nyelv csinosításnak, hanem annak megrontására tör, midőn tulajdon nem durva szavunkat számkivetésbe küldvén olyan szókat helyeztetünk az uralkodásba, melyek utóbb elfelejtetik velünk nemzeti létünket.”¹⁰² Azt mondják erre az ellenkező felek, hogy ők nem beszélnek kocsisoknak vagy szolgálóknak, hanem tudósoknak, tanultaknak s pallérozottaknak, azt mondják Horácczal: *odi profanum vulgus et arceo*; azt mondják végre: gyűlöli a bagoly a világosságot. De vajon az okoz-e világosságot, ha nyelvünket érthetetlen idegen szavakkal töltjük el, avagy ha eredeti tulajdon szavainkkal jelentjük ki gondolatainkat, érzéseinket? avagy a tanultaknak, a pallérozottaknak nem azon a nyelven kell-e beszélnünk, mely tiszta, s melyet ők beszélnek? Jó! Mutassuk azt tudományunkkal, de ne szokásban lévő szavainknak idegennel való felcserélésével!” Az idegen szó átvehető – hangsúlyozza Horvát József Elek –, „ha olyas valamit kell mondanunk”, amit „magyarul ki nem mondhatnánk”, vagy akkor, „ha valamely tudományi avagy művészi mesterszót, melyet semmiképpen magyarosítanunk nem lehet, akarunk kimondani, avagy más olyast, melyet tulajdon nyelvünkön oly energiával nem fejezhetünk, mint p.o. Genie s. t. e f. meg lehet engedni az azzal való élést, de szemérmesen, s olyanokban hol szűkség s oly szavakkal, melyeket a nyelv nem tud is ért; s emellett mindenkor mégis az legyen főbb iparkodásunk, hogy nyelvünk tisztaságát fenntartsuk”.

99 Teleki József: *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólásmódok által*. Szerk. Éder Zoltán. Bp. 1988. 121–136.

100 Fenyő István: *Az irodalom reszpublikájáért. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817–1830*. Bp. 1976. 29–30.

101 Egyetemi Könyvtár Kézirattára, G 147a./I. Horvát József Elek: *Magyar régiségek és újítások*. Ennek bővebb változata Horvát József Elek: *A nemzeti csinosodásról*. TGY 1819. XII. 41–67.

102 *A Tudományos Gyűjteményben* (58. old.) csak ez áll: „Ez nem illendő, nem a szabad újításhoz való. Azt mondják erre az ellenfelek”...

Abban igaza volt Horvátnak, hogy az idegenes kiejtés olykor komikus, de példái nem mindig mellette szólnak:

„Az is tetemes sérelme nyelvünknek, hogy amely idegen szavakat már mintegy meghonyosítottunk, most egyszerre annak deákos kiejtését félretévén, németesen vagy franciásan ejtjük. Régi eleink a latin nyelvet úgy szólván nemzetivé tették, és sok szavakat, melyeket tulajdonokéban nem ismertek, bevettek. Szégyen borítsa-e tehát arcunkat, midőn ily dicső őseink nyelvén beszélünk, s midőn oly nagy nemzet szavaival élünk, kinek napkelettől nyugodtig terjedett széles hatalma majd csak nem az egész világnak törvényt osztott? Ily nagy, ily jeles nemzettől kölcsönzött szavunkat olyannal váltsuk-e fel, melyre minden igaz magyar fülét bedugja? Mi készlet bennünket arra, hogy templom helyett tempelt, trónus, aktus, tónus s a t. helyett trónt, akciót, tónt mondjunk? Ha már az idegen szavakat (de nem olyanokat, melyeket tulajdon nyelvünkön is helyesen ejtünk) meg akarjuk nyelvünkön továbbá is erősíteni s örökösíteni, hagyjuk meg azokat úgy mint eleink vették be, hagyjuk meg azon nyelvből, mely nemzeti szabadságunkat, létünket, boldogságunkat nyolc századok óta fenntartá.¹⁰³ Kényes ugyan a magyar, de olyanban, mely nemes büszkeségét sérti. Neveti ő, ha idegen nemzet rosszul ejti beszédjét, midőn más nemzet iparkodik inkább a nyelvét rosszul beszélőt oktatni; miért? — mert kevély az ő nyelvére, valamint ősi szabadságira és szokásira. Hunyorgatja szeme is, ha valaki nyelvét erőlteti, vagy tördelve beszél, mert egy szabad nemzet semmi erőltetést nem ismer. Szóval a magyar, mint fegyverhez szokott hős, hősi nyelvet szeret, s azon kivoán beszélni, s még akkor is, midőn kedvelte hölgyének vagy választott jegyesének ölében enyeleg, egészen el nem felejtkezvén férjfiú létéről, férjfiásan oloadoz. Kár volna tehát kivetkezteni őtet, ha lehetne, nemzeti tulajdonságából, kár volna megfosztani nyelvének századoktól bévét s mértékletesen, tudniillik sem durvoán, sem a bujaságig lágyan ejtett kimondásától. Ez így lévén, rosszul hangzik a nemesen kényes magyar fülében, ha amit elei virtusnak, Mársnak, Herosznak s a t. mondtak, onokái virtusznak, Mársznak, Herosznak sziszegik, ha nyelvökbe a sok görög entheoszokat, nimbuszokat s a t. minduntalan kiabálni hallják. Maradjunk meg hazafiak amellest, mit eddig rosszul hangzónak nem tartánk, s az újítás reguláit csak annyira terjesszük, mennyire nyelvünk sérelmére nincsenek: ne erőltessük azt, ami erőltetést nem szenved, ne húzzuk oly hirtelen fel az ideget, mert elszakad. Ok nélkül, főképp egy egész, egy szabad s nemes nemzet tulajdonát elvenni avagy változtatni nem szabad.”

A nyelv itt tehát a nemesi tulajdon megfelelője. Ez a modern individualista nyelvszemlélet tagadása, és tagadása a nyelvterjesztéssel összefonódó jogkiterjesztő nemzetszemléletnek is. Ez az eszmeifuttatás a *Tudományos Gyűjteményben* nem is ebben a formában látott napvilágot. A szerkesztők ki is hagyták azt, amit egyfajta historiográfiai naivitással feudális nacionalizmusnak lehetne nevezni. Voltak annyira kényesek, hogy a *„Kényes ugyan a magyar”* kezdetű részt (idézetünk végéig) kihagyják, vagy kihagyassák a szerzővel, vagy talán maga a szerző hagyta ki, és helyette a következő óhaj jelent meg: *„Adná a magyarok istene, hogy magyar eredeti Göthéket, Schillereket, Gessnereket s a t. szülné hazánk a nemzeti csinosodásnak mentül bizonyosabb elérésére.”¹⁰⁴* Horvát egyébként kifogásolta azt, hogy Kazinczy elisiókat hozott be a verselésbe,¹⁰⁵ és később – óvatosan – diktátorsággal vádolta, hangsúlyozva, hogy *„nem tehet addig egy nemzet hasznos lépéseket a kultúrában, valameddig egy szív, egy lélek nem munkálkodik*

103 A *Tudományos Gyűjteményben* (59–60. old.): *„Ha már az idegen szavakat meg akarjuk nyelvünkben örökösíteni, hagyjuk meg azokat úgy mint eleinktől annyi századok óta reánk maradt, hagyjuk meg azon nyelvből, mely szabadságunkat, ősi szokásainkat, létünket, boldogságunkat nyolc századoktól fogva fentartá.”*

104 Horvát: *A nemzeti csinosodásról*. TGy 1819. XII. 63.

105 Horvát: *A nemzeti csinosodásról*. TGy 1819. XII. 61.

annak elérésében,” és „egy egész nemzetnek úgy szólván törvényét megtapodni, s ok nélkül másítani tiltott szabadság”.¹⁰⁶

Az írói demokrácia a maga metapolitikájával meghozta a sikert önmagának és Kazinczynak is. Az irodalomtörténeti Panteonba úgy vonult be, mint „ízlési láng-*elme*”.¹⁰⁷ Horváth János pedig így vonta meg Kazinczy tevékenységének mérlegét: „Költői tehetsége nem teremtő erő, hanem reprodukáló ízlés, mely különösen a stílushatások felfogására érzékeny s előállítására hajlamos. Ez alaki fogékonyság volt őbenne zseniális, nálunk eladdig ismeretlen mértékben kifejlődve; senki őnála hivatottabb nem volt, hogy tiszta öntudatként világoljon azon egész irodalmi kor előtt, melynek törekvései, részben a múlt végrendeletéből, részben Bessenyei egyéni kezdeményezése folytán, kénytelenségből vagy sejtelemből új alakítások, új irodalmi nyelv kifejlésére irányultak.”¹⁰⁸ És természetesen arra, hogy a magyar nyelv és irodalom helyet találjon az európai nyelvek és irodalmak világában. Ehhez kellett a filozófia is.

Kazinczy, a filozófus író Kant mellett kiállt, de Rousseau-ra nem hivatkozott, mert nem lett volna tanácsos. Csokonai egyik vigjátékát, a *Gersont* úgy is lehet értelmezni, hogy a címadó hőst Rousseau-idézetei keverik francia spion gyanújába,¹⁰⁹ pedig csak olyasmiről monologizál, hogy „mint Rousseau, kívánnám magam egy ártatlan kis gyönyörködtetéssel kínáló kisedet zugolyába a természetnek elrejtetni”.¹¹⁰ Kazinczy félig-meddig ezt tette, amikor Széphalomra húzódott vissza, de problémái és azok megoldásai mögött felsejlik a *Társadalmi szerződés* és az *Emil*. Hiszen a kérdés: ki és hogyan állapítja az általános akaratot? Ezt célozza az irodalmi nyelv ügyében az írói demokráciában zajló diskusszió. A nyelvi diskurzusnak a tét ad metapolitikai jelleget. A nyelv életfunkciójáról az *Emil*ben olvastuk az iránymutatást. Kazinczy ennek szellemében a nemzeti jellemet akarta alakítani a nyelvműveléssel. Egyén és közösség jellemét, más szóval: gondolkodását és magatartását. Ugyanakkor a mérvadó irodalmi nyelvet olyan magasba akarta emelni, ahova csoport- és tömegszenvédélyek, gazdasági és politikai konjunktúrák hatása nem ér fel. Sokat emlegetett elitizmusa és arisztokratizmusa az értékűség és értékteremtés életre szóló szenvédélye.

Herder már gyakran hivatkozott Kazinczy. Herder maga is bizonyossággal szolgált az európai kulturális közösség valóságáról. Amit a nemzeti kultúrák kölcsönhatásáról írt, fordításprogramjában erősítette meg. Megerősítette abban, amit Rousseau a nyelv életfunkciójáról írt: „nem a szokás a fő törvény, hanem a nyelv ideálja, hogy a nyelv az legyen, aminek lennie illik: hív, kész és tetsző magyarázója mindannak, amit a lélek gondol és érez”.¹¹¹ Csupán eszköznek tekintette volna a nyelvet? — amint ezt azok hangoztatják, akik azt akarják érzékeltetni, hogy Kazinczy nem értette meg a nyelv és gondolkodás egységéről szóló modern tanokat, „rosszul olvasta Herdert”.¹¹² (Ilyen logikával még azt is elmondhatjuk, hogy Madame de Staël „Németországról” című híres könyvében még rosszabbul olvasta Herdert.) Négyesy László, amikor a fentieket idézte Kazinczytól, a „magyarázója” mellé zárójelben kitéte: „= kifeje-

106 Horvát József Elek: *T. T. Kazinczy úr által a magyar verselésbe behozott elisiók eránt*. TGY 1825. III. 75–76.

107 Toldy Ferencz: *Irodalmi beszédei*. II. Bp., 1888. 177.

108 Horváth János: *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Bp., 1976. 210.

109 Vargha: *Jelek*, 249.

110 Csokonai Vitéz Mihály: *Prózai művek*. Szerk. Vargha Balázs. Bp., 1981. 183.

111 Kazinczy Ferenc: *Báróczy Sándor élete. Válogatott művei*, II. 184.

112 Csetri: *Egység*, 48.; S. Varga Pál: *A nemzeti költészet csarnokai*. Bp., 2005., 358.

zője”.¹¹³ Ettől függetlenül Kazinczy Rousseau szemével olvasta Herdert, akinek a nyelvről kialakított képzei is mozgásban voltak.¹¹⁴ (Tudjuk, Rousseau számára az ész egyetemes, a szellem nemzeti, Herdernél viszont az ész nemzeti, és részben ezen az alapon támadta a Rousseau-hoz oly közel álló Kantot.¹¹⁵ Ugyanakkor látuk, Herder mégis elfogadta, hogy létezik minden emberben közös szimbolika.) A nyelv természete és géniusza Kazinczy számára nehezen értelmezhető kifejezésnek bizonyult, melyet „*bajos meghatározni*”.¹¹⁶ Nem szerette a kifejezés gyakori – a nyelv géniusza – használatát, mert a puristák legitimálták vele nyelvszemléletüket és eljárásukat. Viszont meg kellett békülnie vele. 1819-ben, amikor őt ért kritikákra válaszolt, akkor is megvallotta, hogy „*bár érzem, megmondani nem tudom*”, hogy mi a nyelv géniusza, és rögtön leszögezte, „*hogy a nyelv géniusát illetni soha nem szabad*”, és ő maga „*a mi minden élő nyelvek közt legszebbé válható nyelvünknek azt a tulajdonságát nevezem géniusának, amellyel gazdagulást, igazabbá válást nemcsak túri, de szereti is és óhajtja is, és hogy mind azon kölcsönözésektől, amelyekkel a gondolatot és érzést erősebben, lágyabban, komolyabban vagy csintalansággal festheti, nem idegenkedik; csak olyanok fogjanak a munkához, akik ízléssel bírnak*”.¹¹⁷ Kazinczy tehát a nyelv szelleme metaforát racionalizálta és egyben saját eszményeihez és célkitűzéseire igazította, majd a kor szellemével azonosította. 1829-ben naplójában így vallott: „*Ami szép, jó is. A kettő egy. Ami nem jó (grammaticae) nem lehet szép. [...] Az írásban magyar szamatnak kell lenni. A nyelv géniusza decidál mindent. Megmondám, hogy nem értett szó, nem értett dolgot fejt meg. A nyelv géniusza, ha jól vesszük, az azt emlegetőknél csak a mostani idő géniusza.*” Különben is: „*A forma semmi: a dolog minden.*”¹¹⁸

Az, hogy Kazinczy a nyelvet a viselethez hasonlította, kortárs magyar propagandisztikai szólami is volt, amely hazai adottsághoz is igazodott. (A viseletnek társadalmi jelentősége volt. A forradalmi Franciaországban illetet koszornak lenni, és a térdnadrágot és a parókát csak Robespierre engedhette meg magának. Németországban a tisztaság volt a norma, de parókával és frakkal nem lehetett mozgósítani.) Berzsenyi – aki közelebb állt a romantikához, mint Kazinczy – az angol esztétára, Home-ra hivatkozva hangoztatta a beszéd és az öltözék hasonlóságát,¹¹⁹ és Kazinczyhoz hasonlóan vallotta, hogy „*a nemzetiségnek nagy része a nemzeti ízlés*”.¹²⁰ Viszont kifejezetten herderi érvelés Kazinczynál a következő: „*Elnevezés nélkül csak félismereteink vagynak; ha a dolognak van neve, úgy látszik ismerjük azt: nem, ha nincs.*” És így: „*Bélyeg a név, mellyel a dolgokat magunknak és másoknak megjegyezni szeretjük; szó nélkül nemcsak mással nem tudjuk közleni, amit gondolunk, de nem is gondolkozhatunk. Lelkünk ha ébren van, mindig beszédben van.*”¹²¹

113 Négyesy: *Kazinczy*, 139.

114 Thienemann Tivadar: *Német és magyar nyelvújító törekvések*. Egyetemes Philológiai Közlöny, 1912. 79.

115 Kelemen János: *Nyelv és történetiség*. Bp., 1990. 232–235.

116 KFL XIV. 358.

117 *Megtzáfolások és igazítások*. Kazinczy Antikritikája. TGy 1819. IV. 123–124. v. ö. KFL XVI. 59.

118 MTAKK, K 760. 77.

119 Berzsenyi: *Összes művei*, 247.

120 Berzsenyi: *Összes művei*, 293.

121 Kazinczy Ferenc: *A nyelv, az írás feltalálása; magyar nyelv bölcsője, s legrégebb maradványaink*. FMOM 1825. január. 5.

Egyébként mindenki úgy olvasta Herdert, ahogy akarta, ha nem doktori értekezést készítettek, hanem ihletet kerestek műveiben. És természetesen Kazinczy ellenfelei is úgy olvasták, ahogy akarták, azok is, akik elsősorban Herder génius-z(szellem-) metaforáival éltek Kazinczy ellenében, aki viszont megalkotta a szellem szavunkat.

A virtus magyarításával Kazinczynak nem volt szerencséje. Az erény szó nem tetszett neki, az általa felkarolt rény csak szűk körben élt, találmányát, a csányt pedig kinevették. Márpedig a szó magyarításának nagy szerepe lett volna. Ez fejezte ki a magán-társasági kultúra transzcendenciáját, és nemcsak azt, hanem a kor dinamikáját is.

A kornak persze sok arca van, és a különböző térségeknek is másként alakult a sorsa. A mi térségünk frontzóna, a francia forradalomból kinövő napóleoni imperializmus és a régi típusú abszolutista hatalmak csaptak itt össze. A hadak útjai Németországba és rajta keresztül vezettek, de Magyarország sem maradhatott ki. Aligha véletlen, hogy ennek a kornak a dinamikáját a felvilágosodás hagyományát oly híven őrző Schiller írta le a legpontosabban: „Az ember fizikai állapotában csupán elszenvedi a természet hatalmát; felszabadítja magát az esztétikai állapotban; az erkölcsi állapotban pedig uralja a természetet.”¹²² Történetileg a *homo naturalis*, *estheticus* és *moralis* váltják egymást. Korszakunkban már egyazon ember dialektikus egységének megnyilvánulási formáinak is tekinthetők: mindhárman a *homo politicus* kelet- és közép-európai kényszerzubonyát vagy áruháját viselik. Rousseau megtehetette, hogy a természetes embert állampolgárrá emelte, igaz, a végén Napóleon lett az eredmény és a Szent Szövetség. Az esztétikai ember a túlélő, az erkölcsi ember pedig nem egyszerűen saját sorsa ura akar lenni, hanem másokén is változtatni akar. Ideológusuk, Kant maga is lázadozott élete végén. Schiller esztétikai leveleiben azt vallotta, hogy Kantot ülteti át, valójában – akarva, nem akarva – Rousseau-t tolmácsolta: „Az, aki veszi a bátorságot, hogy egy népet megszervezzon, képesnek kell érezze magát – úgyszólván – az emberi természet megváltoztatására, arra, hogy átalakítson minden egyént – aki önmagánál fogva tökéletes és magányos egész – egy nagyobb egész részévé, amelytől valamiféleképpen életét és létét kapja; ennek a törvényhozónak úgy kell megváltoztatnia az ember alkatát, hogy azt megerősítse, részleges és morális létezéssel kell helyettesíteni a természettől kapott fizikai és független létezését.”¹²³

A részleges létezés nemzeti lét, mert az ember a nemzet része, ugyanakkor az ember egyetemes lény, és a nemzet az emberiség része. Kazinczy az esztétikai neveléssel erre az egyszerre részleges és egyetemes nemzeti és emberi létre készítette. A Csokonai-sírfeliratot – „Arkádiában éltem én is!” – Schiller sugallta „ritka szépségű dalában”.¹²⁴ A német költő elmondhatta: „Arkádiában születtem én is.”¹²⁵ Kazinczynak és kortársainak ez nem adatott meg. Nekik kellett megteremteni a maguk Arkádiáját, mint az esztétikai lét közeget. Ez már magába foglalta a morális lét igényét. Mindennek politikai töltése volt, hiszen a fennálló hivatalos és hagyományos rendszer ellen kellett fordulnia. A maga módján mindenki tisztában volt ezzel, akinek volt valami rálátása a szellemi-politikai tájra. A szűk látókörű önzés – írta Kazinczy 1815-ben – „csaknem elveszté a Monarchiát, s bizony illő lesz az udvarnak a morált tétetni tekintetbe ismét. Csakhogy némely ember a rényt veszedelmesnek nézi, azt tanulván meg egyedül Montesquieu-

122 Friedrich Schiller: *Über die ästhetische Erziehung des Menschen, in einer Reihe von Briefen. Schillers sämtliche Werke in zwei Bänden.* Stuttgart, 1867. 1388.

123 Rousseau: *Contrat*, 261.

124 Kazinczy Ferenc: *Magyar Pantheon.* Szerk. Abafi Lajos. Bp., [é. n.] 220.

125 Schiller *Resignation* című versének kezdő sora: *Auch ich war in Arkadien geboren...*

ből, hogy a rény a respublicák, a becsület pedig a monarchiák talpköve. Azt szeretnék, ha nem gondolkoznánk, csak engedelmeskednénk.”¹²⁶

A virtus magyarítási kísérlete az erénytől az erényig – a rény, csány, för, erőny intermezzóval – szimbolikus. Az esztétikai létből való kitörés lehetőségét célozza és példázza. És nemcsak abból, hanem a politikai helyzet labirintusából is. A forradalmár-pukkasztó emigráns Rivarol szerint „*ha a nyelvek olyanok, mint a nemzetek, akkor a szavak olyanok, mint az emberek*”.¹²⁷ Csakhogy látnunk kell azt is, hogy ki és miért, mikor és milyen szavakat teremt vagy használ. Van valami szimbolikus abban is, hogy Kazinczy a virtus magyarítására akkor vállalkozott, 1811-ben, amikor úgy érezte, hogy a nagy megrázkódtatásoknak még nincs vége; az írói demokráciában pedig akkor – 1818–19-ben – igyekezett konszenzust kialakítani, és sikerrel, amikor a politikai életnek a rezdülései megint új fordulatokat jeleztek. Mind a két alkalommal a magyar alkotmány fölött feltornyosultak a viharfelhők. Van valami szimbolikus abban is, hogy 1817-ben sikerült végre kiadnia *Zrínyinek minden munkáit*. Ezzel megtalálta a folytonosságot a 17. század magyar virtuskultuszával. Kazinczy virtusdiskurzusa is – amikor nagy hagyományt folytatott – belső szükségletekből fakadt, és ezeknek megfelelően alakult. A szellemi erőgyűjtés megnyilvánulása volt. Ugyanakkor a Zrínyi-kiadással egyben az alkotmányos önállóságra való törekvést erősítette, mert sikerült kiadnia *A török áfium ellen való orvosságot* is. (Ezt – írja 1815-ben a sárospataki könyvtárban „*mindég rettegtek kiadni*” olvasni, hát még másolni hagyni.¹²⁸) És abban is van valami szimbolikus, hogy Zrínyi-kiadásához már a század elején – néhány németellenes strófa kivételével – megkapta az engedélyt,¹²⁹ de több mint tíz évnek kellett eltelnie, és a békének kellett beköszöntenie, hogy végül kiadja. Igaz, alapvetően Kazinczyn múltott a kései kiadás, mert egyéb ügyes-bajos dolgai és nyilván a cenzori beavatkozás miatt is félretette a tervet. 1817-ben viszont sietett, előszót sem írt hozzá, csak két év múlva adott ki néhány oldalas röpiratszerű nyomtatványt, amelynek törzsét olyan költemény alkotja, amelyet Zrínyi stílusában írt, az ő írásmódjával, nagyrészt az ő fordulataival, hogy a vallomást epigrammaszerű felhívással zárja:

*Magyar, még egy munka marad reád tőlünk;
Ezt tanítja neked: Van erőnk, nincs lelkünk;
Kiholt a jámborság és az hűség bennünk;
Szeresd hazád, s fölkel is még. Isten velünk.*¹³⁰

A sietség oka talán az volt, hogy a cenzor immár nem nyúlt bele a szövegbe,¹³¹ újabb halogatás pedig újabb cenzúrai vizsgálatot vont volna maga után. *Zrínyinek minden munkáinak* megjelenése fordulatot is jelez, mert mindaddig magánkörben ápolták Zrínyi emlékét, és méghozzá szabadkőművesek, főleg olyanok, akik Festetics Györggyel álltak kapcsolatban. (És bár nem szerette a grófot, nem volt igazán jó véleménye róla, de amikor az 1817-től az írókat felkarolta „*jó s szép tettekben*” gaz-

126 KFL XIII. 193.

127 Rivarol: *L'universalité de la langue française*. Paris, 1998. 52.

128 KFL XIII. 163. (v. ö. uo. 216.)

129 KFL III. 134.; KFL VIII. 126.

130 Kazinczy Ferenc: *Gróf Zrínyi Miklós*. h. n. é. n. Kézirata: Kazinczy Ferenc: *Az én verseim*. 1828. MTAKK, K 642. 86/v.

131 Orlovsky Géza: *Kazinczy és Zrínyi*. Kortárs, 1981. 9. sz. 1467.

dag működésének – őszinte dicséretét annak nyomatékosításával vezette, hogy „Zrínyieknek társa gazdag örökökben”, amit nem biztos, hogy maga valóban hitt, de úgy vélhette, hogy a buzdítás csak további „jó és szép” tettekre ösztönöz.) Az említett fordulat pedig abban rejlik, hogy a Zrínyi-életmű nagy része kiemelkedett a titkos és a magántársasági kultúrából, és a nyilvánosság elé került. A prózai művek közül egyelőre csak *A török áfium*, a többi kéziratban maradt, és csak az 1820-as évek elején kapta meg őket Dessewffy Józseftől. Kazinczy ezek kiadásában – a cenzúra miatt – már nem bízott, ugyanakkor példamutatónak tartotta, ahogy Zrínyi elmarasztalta a vallási gyűlölködést, az erőszakkal való hittérítést.¹³² A kéziratokat olvasva nem is állta meg Kazinczy Ferenc, hogy örömeinek ne adjon hangot. A kéziratot kötetbe be is írta: „Mely szép nyelv azon durva századból! mely férfias lélek tündöklék elő Zrínyinek minden szavaiban! mely magyar szív! és mely tiszta, mely józan gondolkodás! Olvasd csak mi áll lap 186. és kérdd, így gondolkoztak-e sokan még 1790[-ben] is, így gondolkoznak-e még ma is sokan? De a nem Zrínyiként gondolkozóknak kedvesebb minden, mint aminek mindennél kedvesebbnek kellene lenni. Magunk rontjuk magunkat. / Én ezen kézirat velem közlését azon sok jótétemény közé számlálom, amelyek által engem mélt. gróf Dezsőffy József úr, hazánknak ez a hív tiszteletet, sőt csudálást érdemlő s minden jóktól tisztelt, csudált, szeretett fia örökre leköteleze. Életem legszebb órái közé tartozik az, melyben én az általam annyira szeretett Zrínyinek ezt a munkáját is olvashatám. Írtam ezt Széphalmon, február 4-ikén 1821.”¹³³

Kazinczy a(z e)rény-kultusszal saját kora vallási viszályait és gyűlölködéseit ellensúlyozni akarta.

132 Hausner Gábor: *Kazinczy Zrínyi-képe és tájékozódásának dunántúli forrásai*. Somogy, 1988. 1. sz. 82–85.

133 OSZKK, Quart. Hung. 1160. 1/v.